युधिष्ठिर उवाच । इदं मे तत्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत । अहिंसयित्वापि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत् पृष्टवानहम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ चतुर्थस्त्वं वशिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने । अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३ ॥ इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः । अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे गुणवृत्तिनम् । ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ५ ॥ मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत । वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६ ॥ गोकुलस्य तृषार्त्तस्य जलार्थे वसुधाधिप । उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ७ ॥ यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक् शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् । दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ८ ॥ आत्मजां रूपसम्पन्नां महतीं सदृशे वरे । न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ९ ॥ अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु । दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १० ॥ चक्षुषा विप्रहीणस्य पङ्गुलस्य जड़स्य वा । हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११ ॥ आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा यदि वा पुरे । अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ब्रह्मघ्नकथने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानञ्च भरतर्षभ । श्रवणञ्च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ पृथिव्यां

यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ। वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतं प्रभो॥ २॥

भीष्म उवाच। इदमङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते। श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम्॥ ३॥ तपोवनगतं विप्रमभिगत्य महामुनिम्। पप्रच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः संशितव्रतः॥ ४॥ अस्ति मे भगवन् कश्चित् तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः। तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने॥ ५॥ उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने। प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद॥ ६॥

अङ्गिरा उवाच। सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीम्। विगाह्य वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत्॥ ७॥ काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्। ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्॥ ८॥ पुष्करञ्च प्रभासञ्च नैमिषं सागरोदकम्। देविकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्णविन्दुं विगाह्य च। विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः॥ ९॥ हिरण्यविन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य च। कुशेशयञ्च देवन्तं धूयते तस्य किल्बिषम्॥ १०॥ इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ। करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः॥ ११॥ गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते। तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्॥ १२॥ अपां ह्रद उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत्। ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसन्धस्त्वहिंसकः॥ १३॥ यत्र भागीरथी गङ्गा पतते दिशमुत्तराम्। महेश्वरस्य त्रिः स्थाने यो नरस्त्वभिषिच्यते। एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः॥ १४॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्। सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः॥ १५॥ महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः। एक-

मासं निराहारः शिविं मासेन स व्रजेत् ॥ १६ ॥ महाकूट उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १७ ॥ कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः । देवेषु लभते कीर्त्तिं यशसा च विराजते ॥ १८ ॥ देविकायामुपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाह्रदे । अश्विन्यां रूपवर्च्चस्कं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ १९ ॥ महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा । पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २० ॥ वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा । निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ २१ ॥ कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः । ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात् ॥ २२ ॥ आश्रमे कृत्तिकानान्तु स्नात्वा यस्तर्पयेत् पितॄन् । तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २३॥ महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । त्रसानां स्थावराणाञ्च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ २४ ॥ देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः । देवलोकमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥ २५ ॥ शरस्तम्बे कुशस्तम्बे द्रोणशर्म्मपदे तथा । अपां प्रपतनात्सेवी सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २६ ॥ चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले । विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्म्या निषेव्यते ॥ २७ ॥ श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उषित्वा चाभिषिच्यते । एकपक्षं निराहारस्त्वन्तर्द्धानफलं लभेत् ॥ २८ ॥ कौशिकीं तु समासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गन्धर्व्वनगरे वसेत् ॥ २९ ॥ रम्ये चैव उपस्पृश्य तथा वै गन्धतारके । एकमासं निराहारस्त्वन्तर्द्धानफलं लभेत् । एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३० ॥ मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति । विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ३१ ॥ नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः । फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३२ ॥ गङ्गाह्रद उपस्पृश्य तथा चैवोत्-

पलावने । अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३३ ॥ गङ्गा-
यमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ । दशाश्वमेधानाप्नोति
तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३४ ॥ षष्टिह्रद उपस्पृश्य चान्नदानात्
विशिष्यते । दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ॥ ३५॥
समागच्छन्ति माघ्यान्तु प्रयागे भरतर्षभ । माघमासं प्रयागे तु
नियतः संशितव्रतः । स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात्
॥ ३६ ॥ मरुद्गण उपस्पृश्य पितॄणामाश्रमे शुचिः । वैवस्वतस्य
तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७ ॥ तथा ब्रह्मसरो गत्वा भागी-
रथ्यां कृतोदकः । एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥३८॥
उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः । द्वादशाहं निराहारो
हयमेधफलं लभेत् ॥ ३९ ॥ अश्मपृष्ठे गयायाञ्च निरविन्द्ये च
पर्वते । तृतीयां क्रौञ्चपद्याञ्च ब्रह्महत्यां विशुध्यति ॥ ४० ॥ कल-
विङ्क उपस्पृश्य विद्याच्च बहुशो जलम् । अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा
अग्निकन्यापुरे वसेत् ॥ ४१ ॥ करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां
कृतोदकः । देवह्रद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४२ ॥ पुन-
रावर्त्तनन्दाञ्च महानन्दाञ्च सेव्य वै । नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्-
सरोभिरहिंसकः ॥ ४३ ॥ उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समा-
हितः । लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४४ ॥
रामह्रद उपस्पृश्य विपाशायां कृतोदकः । द्वादशाहं निराहारः
कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ महाह्रद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा
नरः । एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४६ ॥ विन्ध्ये
सन्ताप्य चात्मानं सत्यसन्धस्त्वहिंसकः । विनयात्तप आस्थाय
मासेनैकेन सिध्यति ॥ ४७ ॥ नर्मदायामुपस्पृश्य तथा सूर्पारकोदके ।
एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४८ ॥ जम्बु-
मार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः । अहोरात्रेण चैकेन
सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४९ ॥ कोकामुखे विगाह्याथ गत्वा

चाण्डालिकाश्रमे । शाकभक्षश्चीरवासाः कुमारीर्विन्दते दश ॥५०॥ वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत् कदाचन । यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति ॥ ५१ ॥ प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावस्यां समाहितः । सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायतेऽमरः ॥ ५२ ॥ उज्जानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे । पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघमर्षणम् । अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ५४ ॥ पिण्डारक उपस्पृश्य एकरात्रोषितो नरः । अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्व्वरीं शुचिः ॥ ५५ ॥ तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्म्मारण्योपशोभितम् । पुण्डरीकमवाप्नोति उपस्पृश्य नरः शुचिः ॥ ५६ ॥ मैनाकपर्व्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च । कामं जित्वा च वै मासं सर्व्वमेधफलं लभेत् ॥ ५७ ॥ कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम् । अभ्येत्य योजनशताद्भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥५८॥ नन्दीश्वरस्य मूर्त्तिन्तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः । स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ५९ ॥ विख्यातो हिमवान् पुण्यः शङ्करश्वशुरो गिरिः । आकरः सर्व्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ६० ॥ शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्व्वमनाशके । अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥ ६१ ॥ अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा । ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६२ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च यो जित्वा तीर्थमावसेत् । न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६३ ॥ यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च । मनसा तानि गम्यानि सर्व्वतीर्थसमीक्षया ॥ ६४ ॥ इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमम् । इदं रहस्यं देवानामाप्लाव्यं पावनं तथा ॥ ६५ ॥ इदं दद्याद्द्विजातीनां साधोरात्महितस्य च । सुहृदाञ्च जपेत् कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ६६ ॥ दत्तवान् गौतमस्यैतदङ्गिरा वै महा-

तपाः। अङ्गिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६७ ॥ महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम्। जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम्। उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिञ्च संस्मरेत् ॥६९॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आङ्गिरसतीर्थयात्रायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम्। पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसम् ॥ १ ॥ गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरितेजसम्। भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम्। आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३ ॥ अत्रिर्वशिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। अङ्गिरा गोतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुयतात्मवान् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रः स्थूलशिराः सम्वर्त्तः प्रमतिर्दमः। बृहस्पत्युशनो व्यासश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५ ॥ दुर्वासा जामदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः। भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६ ॥ स्थूलाक्षः शवलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः। नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्वितः ॥ ७ ॥ नितम्भूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः। जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः ॥ ८ ॥ समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः। तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः। ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ॥ १० ॥ भीष्माश्रिताः समधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः। भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम्। मेने दिविष्ठमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ११ ॥ ततस्ते भीष्ममामन्त्र्य

पाण्डवांश्च महर्षयः । अन्तर्द्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १२ ॥ तानृषीन् सुमहाभागानन्तर्द्धानगतानपि । पाण्डवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ १३ ॥ प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसत्तमम् । उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४ ॥ प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः । प्रकाशतो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ १५ ॥ महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते । पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रुस्तदाश्रयाः ॥१६॥

वैशम्पायन उवाच । कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः । धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । शिलोञ्छवृत्तेः सम्वादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ इमां कश्चित् परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणाम् । असकृद्द्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २० ॥ शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्च्चितः । उवास रजनीन्तत्र सुमुखः सुखभागृषिः ॥ २१ ॥ शिलवृत्तिस्तु यत् कृत्यं प्रातस्तत् कृतवाञ्छुचिः । कृतकृत्यमुपातिष्ठत् सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ २२ ॥ तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः । चक्रतुर्वेदसंवद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ २३ ॥ शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यत्नतः । प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २४ ॥

शिलवृत्तिरुवाच । के देशाः के जनपदाः केऽश्रमाः के च पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २५ ॥

सिद्ध उवाच । ते देशास्ते जनपदास्तेऽश्रमास्ते च पर्वताः । येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥ २६ ॥ तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः । गतिं तां लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य

यां लभेत् ॥ २७ ॥ स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहि-
नाम्। न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ २८ ॥
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कार्य्याणि देहिनाम्। गान्त्यक्त्वा
मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥ २९ ॥ पूर्वे वयसि कर्माणि
कृत्वा पापानि ये नराः। पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां
गतिम् ॥ ३० ॥ स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम्।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ३१ ॥ यावदस्थि
मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके
महीयते ॥ ३२ ॥ अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः।
तथापहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ ३३ ॥ विसोमा इव
शर्वर्य्यो विपुष्पास्तरवो यथा। तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गा-
जलैः शिवैः ॥ ३४ ॥ वर्णाश्रमा यथा सर्वे धर्मज्ञानविवर्जिताः।
क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥ ३५ ॥ यथा हीनं
नभोऽर्केण भूः शैलैः खञ्च वायुना। तथा देशा दिशश्चैव गङ्गा-
हीना न संशयः ॥ ३६ ॥ त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्वे
एव ते। तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३७ ॥
यस्तु सूर्य्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम्। गवां निर्हार-
निर्मुक्तायावकात्तद्विशिष्यते ॥ ३८ ॥ इन्दुव्रतसहस्रन्तु यश्चरेत्
कायशोधनम्। पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ
॥ ३९ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान्। मासमेकन्तु
गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ४० ॥ लम्बेतावाक्शिरा यस्तु
युगानामयुतं पुमान्। तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशि-
ष्यते ॥ ४१ ॥ अग्नौ प्राप्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम। तथा
गङ्गावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४२ ॥ भूतानामिह सर्वेषां
दुःखोपहतचेतसाम्। गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः
॥ ४३ ॥ भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्। गङ्गाया

दर्शनात्तद्वत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ अप्रतिष्ठाश्च ये केचि-
दधर्म्मशरणाश्च ये । तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥४५॥
प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानने कैः पुरुषाधमान् । पततो नरके गङ्गा सं-
श्रितान् प्रेत्य तारयेत् ॥ ४६ ॥ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः
सवासवैः । येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गां मतिमताम्वर ॥ ४७ ॥
विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः । ते भवन्ति शिवा विप्र
ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ॥ ४८ ॥ यथा सुराणाममृतं पितृणाञ्च
यथा स्वधा । सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम्
॥ ४९ ॥ उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयार्द्दिताः । श्रेय-
स्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥ ५० ॥ स्वायम्भुवं यथा
स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते । स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्व-
दिहोच्यते ॥ ५१ ॥ यथोपजीविनां धेनुर्द्देवादीनां धरा स्मृता ।
तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५२ ॥ देवाः सोमार्क-
संस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः । अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गा-
जलं नराः ॥ ५३ ॥ जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समु-
क्षतम् । आत्मानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ५४ ॥
जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्ध्ना बिभर्त्ति यः । बिभर्त्ति रूपं सो-
ऽर्कस्य तमोनाशाय निर्मलम् ॥ ५५ ॥ गङ्गोर्म्मिभिरथो दिग्धः
पुरुषं पवनो यदा । स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति
॥ ५६ ॥ व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः । गङ्गादर्शनजा
प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥ हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च
पक्षिणाम् । पस्पर्द्ध गङ्गा गन्धर्वान् पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ५८ ॥
हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् । गङ्गां गोकुल-
सम्बाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥ ५९ ॥ न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य
सर्वकामानुपासतः । सम्भवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम्
॥ ६० ॥ वाङ्मनः कर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह । वीक्ष्य गङ्गां

भवेत् पूतो अत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६१ ॥ सप्तावरान् सप्तपरान्
पितॄंस्तेभ्यश्च येऽपरे । पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वावगाह्य
च ॥ ६२ ॥ श्रुताभिलषिता पीता स्पृष्टा दृष्टावगाहिता । गङ्गा
तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ६३ ॥ दर्शनात् स्पर्शनात्
पानात्तथा गङ्गेति कीर्त्तनात् । पुनात्यपुण्यान् पुरुषाञ्छतशोऽथ
सहस्रशः ॥ ६४ ॥ य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६५ ॥ न सुतैर्न च
वित्तेन कर्मणा न च तत् फलम् । प्राप्नुयात् पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां
प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभि-
रेव च । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६७ ॥
भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् । देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां
नोपसेवेत मानवः ॥ ६५ ॥ वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्म-
चारिभिः । विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान् को नाम नाश्रयेत्
॥ ६९ ॥ उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसम्मतः । चिन्तये-
न्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ७० ॥ न भयेभ्यो भयं तस्य
न पापेभ्यो न राजतः । आदेहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह
॥ ७१ ॥ महापुण्याच्च गगणात् पतन्तीं वै महेश्वरः । दधार
शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते ॥ ७२ ॥ अलङ्कृतास्त्रयो लोकाः
पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः । यस्तु तस्या जलं सेवेत् कृतकृत्यः पुमान्
भवेत् ॥ ७३ ॥ दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितॄणाञ्चैव चन्द्रमाः ।
देवेशश्च यथा नृणां गङ्गा च सरितां तथा ॥ ७४ ॥ माता पिता
सुतैर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा । न भवेद्धि तथा दुःखं यथा
गङ्गावियोगजम् ॥ ७५ ॥ नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा भवेत् ॥ ७६ ॥ पूर्णमिन्दुं
यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति । तथा त्रिपथगां दृष्ट्वा नृणां
दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७७ ॥ तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।

गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७८ ॥ भूस्थैः
खस्थैर्द्दिविष्ठैश्च भूतैरुच्चावचैरपि । गङ्गा विगाह्या सततमेतत्
कार्य्यतमं सताम् ॥ ७९ ॥ विश्वलोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं
यशः । यत् पुत्रान् सगरस्यैतो भस्माख्याननयद्दिवम् ॥ ८० ॥
वाय्वीरिताभिः सुमनोहराभिर्द्रुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः । गङ्गो-
र्म्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥ ८१ ॥ पय-
स्विनीं घृतिनीमत्युदारां समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् । गङ्गां
गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ८२ ॥
अन्धान् जड़ान् द्रव्यहीनांश्च गङ्गा यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८३ ॥
ऊर्ज्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम् । त्रिलोकगोप्त्रीं
ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८४ ॥ यो वत्स्यति द्रक्ष्यति
वापि मर्त्त्यस्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः । तद्भाविताः स्पर्श-
दर्शनेन इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥ ८५ ॥ दक्षां पृश्निं
बृहतीं विप्रकृष्टां शिवामृद्धां भागिनीं सुप्रसन्नाम् । विभावरीं
सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८६ ॥ ख्याति-
र्यस्याः खं दिवं गाञ्च नित्यं पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे । तस्या
जलं सेव्य सरिद्वराया मर्त्त्याः सर्व्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८७ ॥
इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा । प्रात-
स्त्रिवर्गा घृतवहा विपाप्मा गङ्गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥८८॥
सुतावनीध्रस्य हरस्य भार्य्या दिवो भुवश्चापि कृतानुरूपा । भव्या
पृथिव्यां भागिनी चापि राजन् गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रया-
णाम् ॥ ८९ ॥ मधुस्रवा घृतधारा घृतार्च्चिर्महोर्म्मिभिः शोभिता
ब्राह्मणैश्च । दिवश्च्युता शिरसाप्ता शिवेन गङ्गावनीध्रात्त्रिदिवस्य
माता ॥ ९० ॥ योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी शय्याचिरा वारि-
वहा यशोदा । विश्वावती चाकृतिरिष्टसिद्धा गङ्गोक्षितानां

भुवनस्य पन्थाः ॥ ८१ ॥ धात्त्या मह्या गोपने धारणे च दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव । तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥ ८२ ॥ ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणां सुपुण्यतोयां मनसापि लोके । सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ८३ ॥ लोकानवेक्ष्य जननीव पुत्रान् सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् । तत्स्थानकं ब्राह्ममभीप्समानैर्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ८४ ॥ उस्रां पुष्टां मिषतीं विश्वभोज्यामिरावतीं रेवतीं भूधराणाम् । शिष्टाश्रयाममितां ब्रह्मकान्तां गङ्गां श्रयेदात्मवान् सिद्धिकामः ॥ ८५ ॥ प्रसाद्य देवान् सविभून् समस्तान् भगीरथस्तपसोग्रेण गङ्गाम् । गामानयत्तामभिगम्य शश्वत् पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात् ॥ ८६ ॥ उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या । शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं गुणान् सर्वान् परिमातुं तथैव ॥ ८७ ॥ मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः सङ्ख्योपलानामुदकस्य वापि । शक्यं वक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ८८ ॥ तस्मादेतान् परया श्रद्धयोक्तान् गुणान् सर्वान् जाह्नवीयान् सदैव । भवेद्वाचा मनसा कर्म्मणैव भक्त्या युक्तः श्रद्धया श्रद्दधानः ॥ ८९ ॥ लोकानिमांस्त्रीन् यशसा वितत्य सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् । गङ्गाकृतानचिरेणैव लोकान् यथेष्टमिष्टान् विहरिष्यसि त्वम् ॥ १०० ॥ तव मम च गुणैर्महानुभावा जुषतु मतिं सततं स्वधर्म्मयुक्तैः । अभिमतजनवत्सला हि गङ्गा जगति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥ १०१ ॥

भीष्म उवाच । इति परममतिर्गुणानशेषान् शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् । बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान् गगणतलं द्युतिमान् विवेश विद्वान् ॥ १०२ ॥ शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा । गङ्गामुपास्य विधिवत् सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम्

॥ १०३ ॥ तथा त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः । गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायास्तवसंयुतम् । युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद् भ्रातृभिः सह ॥ १०५ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयात् यः पठेत वा । गङ्गायास्तवसंयुक्तं मुच्यते सर्व्वकिल्विषैः ॥ १०६ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि गङ्गामाहात्म्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् । गुणैश्च विविधैः सर्व्वैर्वयसा च समन्वितः ॥ १ ॥ भवान् विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा । तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्म्मं धर्म्मभृताम्वर ॥ २ ॥ नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति नराधिप । क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । तपसा वा सुमहता कर्म्मणा वा श्रुतेन वा । ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः । परं हि सर्व्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ बह्वीस्तु संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पर्य्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । मतङ्गस्य च सम्वादं गर्द्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् । मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्व्वैः समुदितो गुणैः ॥ ८ ॥ स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परन्तप । प्रायाद्गर्द्दभयुक्तेन रथेनाप्याशुगामिना ॥ ९ ॥ स बालं गर्द्दभं राजन् वहन्तं मातुरन्तिके । निरविध्यत् प्रतोदेन नासि-

कायां पुनः पुनः॥ १० ॥ तत्र तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्द्दभी पुत्रगृद्धिनी ।
उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वधितिष्ठति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणे
दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । आचार्य्यः सर्वभूतानां
शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ १२ ॥ अयन्तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते
दयाम् । स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ॥ १३ ॥
एतत् श्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः । अवतीर्य्य रथात्तूर्णं
रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे
येन दूषिता । कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥१५॥
कथं मां वेत्सि चाण्डालं ब्राह्मण्यं येन नश्यते । तत्त्वेनैतन्महा-
प्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १६ ॥

गर्द्दभ्युवाच । ब्राह्मण्यं वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्गृहं प्रति ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ मया त्वं
यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि । कस्मात् प्रतिनिवृत्तोऽसि
कच्चिन्न कुशलं तव ॥ १९ ॥

मतङ्ग उवाच । अन्त्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशली भवेत् ।
कुशलन्तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यां
वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीव माम् । अमानुषी गर्द्दभीयं तस्मा-
त्तप्स्ये तपो महत् ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृत-
निश्चयः । ततो गत्वा महारण्यमतप्यत् सुमहत्तपः ॥ २२ ॥ ततः
सन्तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः । मतङ्गः सुखसम्प्रेप्सुः स्थानं
सुचरितादपि ॥ २३ ॥ तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
मतङ्ग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥२४॥ वरं ददामि
ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि । यच्चाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वं
तद्ब्रूहि मा चिरम् ॥ २५ ॥

मतङ्ग उवाच। ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः। गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच। एतत् श्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः। मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः। विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम मा चिरम् ॥ २८ ॥ श्रेष्ठतां सर्वभूतेषु तपोऽर्थं नातिवर्त्तते। तदग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ २९ ॥ देवतासुरमर्त्त्येषु यत् पवित्रं परं स्मृतम्। चण्डालयोनौ जातेन न तत् प्राप्यं कथञ्चन ॥३०॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्वादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच। एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः। अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ १ ॥ तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः। ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ॥ २ ॥ मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन् विनशिष्यसि। मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्म्मपथस्तव ॥ ३ ॥ न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्म्मते। अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्विनशिष्यसि ॥ ४ ॥ मतङ्ग परमं स्थानं वार्य्यमाणोऽसकृन्मया। चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ५ ॥ तिर्य्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुक्कशो वा चण्डालो वाप्यसंशयः ॥ ६ ॥ पुक्कशः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ ततो दशशते काले लभते शूद्रतामिति। शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते ॥८॥ ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ९ ॥ ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम

जायते। राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते॥ १०॥ ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्। ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते॥ ११॥ ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम्। काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते॥ १२॥ ततस्तु त्रिशते काले लभते जपतामपि। तञ्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते॥१३॥ ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते। श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते॥ १४॥ तदैवं शोकहर्षौ तु कामद्वेषौ च पुत्रक। अतिमानातिवादौ च प्रविशेते द्विजाधमम्॥ १५॥ तांश्चेज्जयति शत्रून् स तदा प्राप्नोति सद्गतिम्। अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते॥ १६॥ मतङ्ग सम्प्रधार्य्यैवं यदहं त्वामचूचदम्। वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम्॥ १७॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्वादे अष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

भीष्म उवाच। एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः। सहस्रमेकपादेन ततो ध्याने व्यतिष्ठत॥ १॥ तं सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत्। तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा॥ २॥

मतङ्ग उवाच। इदं वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः। अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाप्नुयां कथम्॥ ३॥

शक्र उवाच। चण्डालयोनौ जातेन नावाप्यं वै कथञ्चन। अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः॥ ४॥ एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः। अध्यतिष्ठद्गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः॥ ५॥ सुदुर्वहं वहन् योगं कृशो धमनिसन्ततः। त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम्॥ ६॥ तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः। वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः॥ ७॥

शक्र उवाच । मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते विरुद्धमिह दृश्यते। ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपन्थिभिः ॥ ८ ॥ पूजयन् सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् । ब्राह्मणः सर्व्वभूतानां योगक्षेमसमर्पिता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽनुतृप्यन्ते पितरो देवतास्तथा। ब्राह्मणः सर्व्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते। ब्राह्मणः कुरुते यद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ १० ॥ बह्वीस्तु संविशन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पर्य्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥ ११ ॥ तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः। अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः॥ १२ ॥

मतङ्ग उवाच। किं मां तुदसि दुःखार्त्तं मृतं मारयसे च माम्। त्वां न शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषसे ॥ १३ ॥ ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्व्वर्णैः शतक्रतो। सुदुर्लभं सदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १४ ॥ यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः। ब्राह्मण्यं यो न जानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ १५ ॥ दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् । दुःखापहमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । अहिंसादममास्थाय कथं नार्हामि विप्रताम् ॥१७॥ दैवन्तु कथमेतद्वै यदहं मातृदोषतः । एतामवस्थां सम्प्राप्तो धर्म्मज्ञः सन् पुरन्दर ॥ १८ ॥ नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्त्तितुम्। यदर्थं यत्नवानेवं न लभे विप्रतां प्रभो ॥ १९ ॥ एवङ्गते तु धर्म्मज्ञ दातुमर्हसि मे वरम्। यदि तेऽहमनुग्राह्यः किञ्चिद्वा सुकृतं मम ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा। चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीदिदम् ॥ २१ ॥

मतङ्ग उवाच। यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः। ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयामहम् ॥ २२ ॥ यथा ममाक्षया

कीर्त्तिर्भवेच्चापि पुरन्दर। कर्त्तुमर्हसि तद्देव शिरसा त्वां प्रसादये॥ २३॥

शक्र उवाच। छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि। कीर्त्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति॥ २४॥ एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत। प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमम्॥ २५॥ एवमेतत् परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत। तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा॥ २६॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमातङ्गसम्वादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

युधिष्ठिर उवाच। श्रुतं ते महदाख्यानमेतत् कुरुकुलोद्वह। सुदुष्प्रापं यद्ब्रवीषि ब्राह्मण्यं वदताम्वर॥ १॥ विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत। श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम॥ २॥ वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः। तदेव तावद्गाङ्गेय श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो॥ ३॥ स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तमः। वरेण तपसा वापि तस्मे व्याख्यातुमर्हसि॥ ४॥

भीष्म उवाच। शृणु राजन् यथा राजा वीतहव्यो महायशाः। राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम्॥ ५॥ मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः। बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः॥ ६॥ तस्यान्ववाये द्वौ राजन् राजानौ सम्बभूवतुः। हैहयस्तालजङ्घश्च वत्सस्य जयतांवरः॥ ७॥ हैहयस्य तु राजेन्द्र दशसु स्त्रीषु भारत। शतं बभूव पुत्राणां शूराणामनिवर्त्तिनाम्॥ ८॥ तुल्यरूपप्रभावानां बलिनां युद्धशालिनाम्। धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः॥ ९॥ काशि-

अपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः। हर्य्यश्व इति विख्यातो बभूव जयतांवरः॥ १०॥ स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ। गङ्गायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः॥ ११॥ तन्तु हत्वा नरपतिं हैहयास्ते महारथाः। प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः॥ १२॥ हर्य्यश्वस्य च दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत। सुदेवो देवसङ्काशः साक्षाद्धर्म्म इवापरः॥१३॥ स पालयामास महीं धर्म्मात्मा काशिनन्दनः। तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्व्वैर्विनिर्ज्जितः॥ १४॥ तमथाजौ विनिर्ज्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम्। सौदेवस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत॥ १५॥ दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्य्यं तेषां महात्मनाम्। वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात्॥ १६॥ विप्रक्षत्रियसम्बाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम्। नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम्॥१७॥ गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तमः। गोमत्या दक्षिणे कूले शक्रस्येवामरावतीम्॥ १८॥ तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम्। आगत्य हैहया भूयः पर्य्यधावन्त भारत॥ १९॥ स निष्क्रम्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः। देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः॥ २०॥ स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश। हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागतः॥ २१॥ हतयोधस्ततो राजन् क्षीणकोषश्च भूमिपः। दिवोदासः पुरीं त्यक्त्वा पलायनपरोऽभवत्॥ २२॥ गत्वाश्रमपदं रम्यं भरद्वाजस्य धीमतः। जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिन्दम॥ २३॥ तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुत्रो वृहस्पतेः। पुरोधाः शीलसम्पन्नो दिवोदासं महीपतिम्॥ २४॥ किमागमनकृत्यं ते सर्व्वं प्रब्रूहि मे नृप। यत्ते प्रियं तत् करिष्ये न मेऽत्रास्ति विचारणा॥ २५॥

राजोवाच। भगवन् वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः। अहमेकः परिद्यूनो भवन्तं शरणं गतः॥ २६॥ शिष्यस्नेहेन

भगवंस्त्वं मां रक्षितुमर्हसि। एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पाप-
कर्मभिः ॥ २७ ॥ तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान्।
न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥ २८ ॥ अहमिष्टिं
करिष्यामि पुत्रार्थं ते विशाम्पते। वीतहव्यसहस्राणि येन त्वं
प्रहरिष्यसि ॥ २९ ॥ तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्।
अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्द्दन इति स्मृतः ॥ ३० ॥ स जातमात्रो
ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश। वेदञ्चापि जगौ कृत्स्नं धनुर्वेदञ्च
भारत ॥ ३१ ॥ योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता। तेजो
लौक्यं स संगृह्य तस्मिन् देशे समाविशत् ॥ ३२ ॥ ततः स कवची
धन्वी स्तूयमानः सुरर्षिभिः। वन्दिभिर्वन्द्यमानश्च बभौ सूर्य्य
इवोदितः ॥ ३३ ॥ स रथी बद्धनिस्त्रिंशो बभौ दीप्त इवानलः।
प्रययौ स धनुर्धन्वन् खड्गी चर्म्मी शरासनी ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा
परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ। मेने च मनसा दग्धान् वैतहव्यान्
स पार्थिवः ॥ ३५ ॥ ततोऽसौ यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रत-
र्द्दनम्। कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ ३६ ॥ ततस्तु
वैतहव्यानां बधाय स महीपतिः। पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्द्दन-
मरिन्दमम् ॥ ३७ ॥ सरथः स तु सन्तीर्य्य गङ्गामाशु पराक्रमी।
प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरञ्जयः ॥ ३८ ॥ वैतहव्यास्तु
संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम्। निर्य्ययुर्नगराकारै रथैः पररथा-
रुजैः ॥ ३९ ॥ निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशितश्चित्रयोधिनः।
प्रतर्द्दनं समाजघ्नुः शरवर्षैरुदायुधैः ॥ ४० ॥ शस्त्रैश्च विविधाकारै
रथौघैश्च युधिष्ठिर। अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः
॥ ४१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य तेषां राजा प्रतर्द्दनः। जघान तान्
महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ४२ ॥ कृत्तोत्तमाङ्गास्ते राजन्
भल्लैः शतसहस्रशः। अपतन् रुधिरार्द्राङ्गा निकृत्ता इव किंशुकाः
॥ ४३ ॥ हतेषु तेषु सर्व्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ। प्राद्रवन्नगरं

हित्वा भृगोराश्रममभ्युत ॥ ४४ ॥ ययौ भृगुञ्च शरणं वीतहव्यो नराधिपः । अभयञ्च ददौ तस्मै राज्ञे राजन् भृगुस्तदा ॥ ४५ ॥ अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत् प्रतर्द्दनः । स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ भो भो के त्वाश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः । द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ ४७ ॥ स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा । पूजयामास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्य्यं ब्रूहि पार्थिव । स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥ ४९ ॥

राजोवाच । अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् । तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन् वंशः प्रणाशितः ॥ ५० ॥ उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसञ्चयः । एतस्य वीर्य्यदृप्तस्य हतं पुत्रशतं मया ॥ ५१॥ अस्येदानीं बधादद्य भविष्याम्यनृणः पितुः। तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्म्मभृताम्वरः ॥ ५२ ॥ नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित् सर्व्वे ह्यमी द्विजातयः । एतत्तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्द्दनः ॥ ५३ ॥ पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् । एवमप्यस्मि भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ॥ ५४ ॥ य एष राजा वीर्य्येण स्वजातिं त्याजितो मया । अनुजानीहि मां ब्रह्मन् ध्यायस्व च शिवेन माम् ॥ ५५ ॥ त्याजितो हि मया जातिमेष राजा भृगूद्वह । ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्द्दनः ॥ ५६ ॥ यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः । भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७ ॥ वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च । तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ५८ ॥ शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् । ऋग्वेदे वर्त्तते चाग्र्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥ यत्र गृत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते । स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत्

॥ ६० ॥ पुत्रो गृत्समदस्यापि सुतेजा अभवद्दिजः । वर्च्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ॥ ६१ ॥ विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः । वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ॥ ६२ ॥ श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः । तमसश्च प्रकाशोऽभूत् तनयो द्विजसत्तमः ॥ ६३ ॥ प्रकाशस्य च वागिन्द्रो बभूव जपतांवरः । तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः । घृताच्यां तस्य पुत्रन्तु रुरुर्नाम्नोदपद्यत ॥ ६४ ॥ प्रमद्वरायान्तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत । शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥ ६५ ॥ एवं विप्रत्वमगमत् वीतहव्यो नराधिपः । भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव । विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि॥६७॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि वीतहव्योपाख्याने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन् मानवा भरतर्षभ । विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च सम्वादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २ ॥ नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् । केशवः परिपप्रच्छ भगवन् कान्नमस्यसि ॥ ३ ॥ बहुमानपरस्तेषु भगवन् कान्नमस्यसि । शक्यञ्चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूह्येतद्धर्मवित्तम ॥ ४ ॥

नारद उवाच । शृणु गोविन्द यानेतान् पूजयाम्यरिमर्द्दन । त्वत्तोऽन्यः कः पुमांल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५ ॥ वरुणं वायुमादित्यं पर्ज्जन्यं जातवेदसम् । स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ६ ॥ वाचस्पतिञ्चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ७ ॥ तपोधनान् वेदविदो नित्यं वेदपरायणान्। महार्हान् वृष्णिशार्दूल सदा सम्पूजयाम्यहम् ॥८॥ अभुक्त्वा देवकार्य्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः। सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ९ ॥ सम्यग्यजन्ति ये चेष्टीः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः। सत्यं धर्मं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥ १० ॥ ये वै तपसि वर्त्तन्ते वने मूलफलाशनाः। असञ्चयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११ ॥ ये भृत्यभरणे शक्ताः सततञ्चातिथिव्रताः। भुञ्जते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२ ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्द्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मचारिणः। याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान् पूजयाम्यहम् ॥१३॥ प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः। आपृष्ठतापात् स्वाध्याये युक्तास्तान् पूजयाम्यहम् ॥ १४ ॥ गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते ये स्थिरव्रताः। शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५ ॥ सुव्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसङ्गराः। वोढ़ारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ १६ ॥ भैक्ष्यचर्य्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः। निःसुखा निर्द्धना ये तु तान्नमस्यामि यादव ॥१७॥ निर्म्ममा निष्प्रतिद्वन्द्वा निर्ह्रीका निष्प्रयोजनाः। ये वेदं प्राप्य दुर्द्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८ ॥ अहिंसा निरता ये च ये च सत्यव्रता नराः। दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि यादव ॥ १९ ॥ देवतातिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः। कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ २० ॥ येषां त्रिवर्गकृत्येषु वर्त्तते नोपहीयते। शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥२१॥ ब्राह्मणाः श्रुतसम्पन्ना ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः। अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥ २२ ॥ अब्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा। व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥२३॥ अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च। सर्वभूतात्मयोनींश्च

तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २४ ॥ नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन्। लोकज्येष्ठान् कुलज्येष्ठांस्तमोघ्नान् लोकसत्तमान् ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वमपि वार्ष्णेय द्विजान् पूजय नित्यदा। पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २६ ॥ अस्मिंल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः। चरन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥ २७ ॥ ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च। नित्यं सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८ ॥ नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः। नित्यस्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २९॥ सर्वान् देवान् नमस्यन्ति ये चैकं वेदमाश्रिताः। श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३० ॥ तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रताः। भवन्ति ये दानरताः दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३१ ॥ तपस्विनश्च ये नित्यं कौमारव्रतचारिणः। तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३२ ॥ देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चार्च्चने रताः। शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३३ ॥ अग्निमाधाय विधिवत् प्रणता धारयन्ति ये। प्राप्ताः सोमाहुतिञ्चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३४ ॥ मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्त्तन्ति ये सदा। यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥३५॥ तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन्। सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥३६॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि कृष्णनारदसम्वादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद। त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥ १ ॥ शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम्। किन्तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्म्मपुत्र महायशः। इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थे महाफलम् ॥ ३ ॥ प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः। वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ॥ ४ ॥ स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्कमुपागतम्। आश्वास्याश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ॥ ५ ॥ भयं ते सुमहत् कस्मात् कुत्र किं वा कृतं त्वया। येन त्वमिह सम्प्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ॥ ६ ॥ नवनीलोत्पलापीड़चारुवर्ण सुदर्शन। दाड़िमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ॥ ७ ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित् समुत्सहेत्। मनसा ग्रहणं कर्त्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥ ८ ॥ काशिराज्यं तदद्यैवं त्वदर्थं जीवितं तथा। त्यजेयं भव विस्रब्धः कपोत न भयं तव ॥ ९ ॥

श्येन उवाच। ममैतद्विहितं भक्ष्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि। अतिक्रान्तञ्च प्राप्तञ्च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥ १० ॥ मांसञ्च रुधिरञ्चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम्। परितोषकरो ह्येष मम मास्याग्रतो भव ॥ ११ ॥ तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रा क्षुधा निर्द्दहतीव मे। मुञ्चैनं न हि शक्ष्यामि राजन्मन्दयितुं क्षुधाम् ॥ १२ ॥ मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः। किञ्चिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राजन् गोप्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम्। खेचरस्य तृषार्त्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तमः ॥ १४ ॥ यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्यवहारयोः। विषयेष्विन्द्रियाणाञ्च आकाशे मा पराक्रम ॥ १५ ॥ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते। यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच। श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः। संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ॥ १७ ॥

राजोवाच। गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा। त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥ १८ ॥ शरणागतं

न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम्। न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ॥ १९ ॥

श्येन उवाच। न वराहं न चोक्षाणं न चान्यान् विविधान् द्विजान्। भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ २० ॥ यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सनातनः। श्येनाः कपोतान् खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ॥ २१ ॥ उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ। ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २२ ॥

राजोवाच। महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्थ माम्। बाढ़मेवं करिष्यामीत्युक्त्वासौ राजसत्तमः ॥ २३ ॥ उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत्। अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ॥ २४ ॥ हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः। तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥ २५ ॥ बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिस्वनः। निरुद्धं गगणं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ॥ २६ ॥ मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्म्मणा। स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ॥ २७ ॥ तानि मांसानि संछिद्य तुलां पूरयतेऽशनैः। तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ॥ २८ ॥ अस्थिभूतो यदा राजा निर्मांसो रुधिरस्रवः। तुलां ततः समारूढ़ः स्वमांसक्षयमुत्सृजन् ॥ २९ ॥ ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः। भेर्य्यश्चाकाशगैस्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥ ३० ॥ अमृतेनावसिक्तश्च वृषदर्भो नरेश्वरः। दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिहृष्टः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ देवगन्धर्वसङ्घातैरप्सरोभिश्च सर्वतः। नृत्यैश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ॥ ३२ ॥ हेमप्रासादसम्बाधं मणिकाञ्चनतोरणम्। सवैदूर्य्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥ ३३ ॥ स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्म्मणा तेन शाश्वतम्। शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानाञ्च रक्षिता।

दयावान् सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ॥ ३५ ॥ साधुवृत्तो हि यो राजा सद्वृत्तमनुतिष्ठति । किन्न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ॥ ३६ ॥ स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः । काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥ ३७ ॥ योऽप्यन्यः कारयेदेवं शरणागतरक्षणम् । सोऽपि गच्छेत तामेव गतिं भरतसत्तम ॥ ३८॥ इदं वृत्तं हि राजर्षेर्वृषदर्भस्य कीर्त्तयन् । पूतात्मा वै भवेल्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ॥ ३९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि श्येनकपोतीये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं राज्ञः सर्वभूतानां गरीयः स्यात् पितामह । कुर्वन् किं कर्म्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत । ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ २ ॥ कर्त्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तद्विद्धि भरतर्षभ । श्रोत्रियान् ब्राह्मणांन् वृद्धान् नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ ३ ॥ पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् । सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥ ४ ॥ एतत् कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् । यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान् प्रतिपालयेत् ॥ ५ ॥ ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान् दृढं प्रतिपूजयेत् । तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ६ ॥ ते पूज्यास्ते नमस्कार्य्या मान्यास्ते पितरो यथा । तेष्वेव यात्रा लोकानां भूतानामिव वासवे ॥ ७ ॥ अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा । निःशेषं कुपिताः कुर्य्युरुग्राः सत्यपराक्रमाः ॥ ८॥ नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः । कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥ ९ ॥ बिभ्यत्येषां साहसिका गुणा-

स्तेप्रामतीव हि। कृषा इव ब्रणच्छन्ना विद्युदा द्यौरिवापरे
॥ १० ॥ प्रसद्धकारिणः केचित् कार्पासतृद्वोऽपरे। सन्ति
चैषामतिशठास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ ११ ॥ कृषिगोरक्षमप्येके
भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः। चौराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्त्तकाः
॥ १२ ॥ सर्वकर्म्मसहाश्चान्ये पार्थिवेष्वितरेषु च। विविधाकार-
युक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३ ॥ नानाकर्मसु रक्तानां बहु-
कर्मोपजीविनाम्। धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्त्तयेत्
॥ १४ ॥ पितृणां देवतानाञ्च मनुष्योरगरक्षसाम्। पुराप्येते
महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥ १५ ॥ नैते देवैर्न पितृभिर्न
गन्धर्वैर्न राक्षसैः। नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः
॥ १६ ॥ अदैवं दैवतं कुर्य्युर्दैवतं चाप्यदैवतम्। यमिच्छेयुः स
राजा स्याद्योनेष्टः स पराभवेत् ॥ १७ ॥ परिवादञ्च ये कुर्य्यु-
र्ब्राह्मणानामचेतसः। सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः
॥ १८ ॥ निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्त्यकीर्त्तिपरायणाः। परि-
कुप्यन्ति ते राजन् सततं द्विषतां द्विजाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणा यं
प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्द्धते। ब्राह्मणैर्यः पराक्रुष्टः पराभूयात्
क्षणाद्धि सः ॥ २० ॥ शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रिय-
जातयः। वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २१ ॥
द्राविडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः। कोलिसर्पा माहि-
षकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २२ ॥ वृषलत्वं परिगता ब्राह्म-
णानामदर्शनात्। श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतांवर
॥ २३ ॥ यस्तु सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणञ्च न तत्समम्। ब्रह्म-
बध्या महादोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ २४ ॥ परिवादो द्विजातीनां
न श्रोतव्यः कथञ्चन। आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेच्च
वा ॥ २५ ॥ न स जातो जनिष्यद्वा पृथिव्यामिह कश्चन। यो
ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २६ ॥ दुर्ग्राह्यो मुष्टिना

वायुर्दुस्पर्शः पार्थिना शशी। दुर्द्धरा पृथिवी राजन् दुर्ज्ञेया ब्राह्मणा भुवि ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसा नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच। ब्राह्मणानेव सततं भृशं संपरिपूजयेत्। एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १ ॥ एते भोगैरलङ्कारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः। सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्याश्च पितृवन्नृप। ततो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥२॥ जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः। महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ३ ॥ इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतये। ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम्। वासयते गृहे राजन् न तस्मात् परमस्ति वै ॥ ४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः। पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ ५ ॥ आदित्यश्चन्द्रमा वायुरापो भूरम्बरं दिशः। सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदान्नमुपभुञ्जते ॥ ६ ॥ न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ॥ ७ ॥ देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः। ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ॥ ८ ॥ तथैव देवता राजन् नात्र कार्य्या विचारणा। तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः ॥ ९ ॥ न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च परां गतिम्। येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ॥ १० ॥ तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा। ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ॥ ११ ॥ यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति। वेदैषमार्गः स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ॥ १२ ॥ आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदांवरः। ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्म-

श्चैव वेद यः॥ १३॥ ये चैनमनुवर्त्तन्ते ते न यान्ति पराभवम्।
न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम्॥ १४॥ यद्‌ब्राह्मण-
मुखात् प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः। भूतात्मानो महात्मानस्ते
न यान्ति पराभवम्॥ १५॥ क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च
बलेन च। ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च॥ १६॥
भृगवस्तालजङ्घांश्च नीपानङ्गिरसोऽजयन्। भरद्वाजो वैतहव्या-
नैलांश्च भरतर्षभ॥ १७॥ चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिन-
ध्वजाः। प्रक्षिप्याथ च कुम्भार्थं पारगामिणमारभेत्॥ १८॥
यत् किञ्चित् कथ्यते लोके श्रूयते पठ्यतेऽपि वा। सर्वं तद्‌ब्राह्म-
णेष्वेव गूढ़ोऽग्निरिव दारुषु॥ १९॥ अत्राप्युदाहरन्तीममिति-
हासं पुरातनम्। सम्वादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ॥२०॥

वासुदेव उवाच। मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वां संशयं शुभे।
केन स्वित् कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही॥ २१॥

पृथिवी उवाच। ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम्।
ब्राह्मणान् सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति॥ २२॥ अतो भूति-
रतः कीर्त्तिरतो बुद्धिः प्रजायते। महारथश्च राजन्य एटव्यः
शत्रुतापनः॥ २३॥ इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतये।
ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम्॥ २४॥ अपरेषां
परेषाञ्च परेभ्यश्चैव येऽपरे। ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति स मनुष्यः
प्रवर्द्धते॥ २५॥ अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात्।
यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यति॥ २६॥ तथा दुश्चरितं
सर्वं पराभावाय कल्पते। पश्य चन्द्रकृतं लक्ष्म समुद्रो लवणो-
दकः॥ २७॥ तथा भगसहस्रेण महेन्द्रः परिचिह्नितः। तेषा-
मेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ॥ २८॥ शतक्रतुः समभवत् पश्य
माधव यादृशम्। इच्छन् कीर्त्तिञ्च भूतिञ्च लोकांश्च मधुसूदन।
ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत् पुरुषः शुचिरात्मवान्॥ २९॥

भीष्म उवाच। इत्येतत् वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदन। साधुसाध्विति कौरव्य मेदिनीं प्रत्यपूजयत्॥ ३०॥ एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान्। सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यते॥ ३१॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि पृथिवीवासुदेव-सम्वादो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥

भीष्म उवाच। जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते। नमस्यः सर्व्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक्॥ १॥ सर्व्वार्थाः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः। गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यायन्ति पूजिताः॥ २॥ सर्व्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः। गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिध्यासुरपूजिताः॥ ३॥ अत्र गाथाः पुरागीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः। सृष्ट्वा द्विजातीन् धाता हि यथापूर्व्वं समादधत्॥ ४॥ न वोऽन्यदिह कर्त्तव्यं किञ्चिदूर्द्ध्वं यथाविधि। गुप्तो गोपायते ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम्॥ ५॥ स्वमेव कुर्व्वतां कर्म्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति। प्रमाणं सर्व्वभूतानां प्रग्रहाय भविष्यथ॥ ६॥ न शौद्रं कर्म्म कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता। शौद्रं हि कुर्व्वतः कर्म्मः धर्म्मः समुपरुध्यते॥ ७॥ श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी। स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यते॥ ८॥ हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः। अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्म्यानुकल्पिताः॥ ९॥ श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया। दमस्वाध्यायनिरताः सर्व्वान् कामानवाप्स्यथ॥ १०॥ यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन। सर्व्वन्तु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च॥ ११॥ इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ। विप्राणामनुकम्पार्थं

तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२ ॥ भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज-
स्तपस्विनः। दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३ ॥
सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे। वराहमृगसत्त्वाश्च
जलसत्त्वास्तथापरे ॥ १४ ॥ सर्पस्पर्शसमाः केचित् तथान्ये मकर-
स्पृशः। विभाष्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे ॥ १५ ॥ सन्ति
चाशीविषसमाः सन्ति मन्दास्तथापरे। विविधानीह वृत्तानि
ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मेकला द्रविडा लाटाः पौण्ड्राः
कोन्वशिरास्तथा। शौण्डिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरवर्बराः
॥ १७ ॥ किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः। वृषलत्व-
मनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानां परिभवा-
दसुराः सलिलेशयाः। ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवा-
सिनः ॥ १९ ॥ अशक्यं स्प्रष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान् गिरिः।
अधार्य्या सेतुना गङ्गा दुर्ज्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २० ॥ न ब्राह्मण-
विरोधेन शक्या शास्तुं वसुन्धरा। ब्राह्मणा हि महात्मानो
देवानामपि देवताः ॥ २१ ॥ तान् पूजयस्व सततं दानेन परि-
चर्य्यया। यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥ २२ ॥
प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ। प्रतिग्रहं ये नेच्छेयु-
स्तेभ्योरक्ष्यं त्वया नृप ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां
ब्रह्मगीता नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
शक्रशम्बरसम्वादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १ ॥ शक्रो ह्यज्ञातरूपेण
जटी भूत्वा रजोरुणः। विरूपं रथमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ
शम्बरम् ॥ २ ॥

शक्र उवाच। केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानाधितिष्ठसि। श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तद्मे प्रब्रूहि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

शम्बर उवाच। नासूयामि यदा विप्रान् ब्रह्मैव च मे मतम्। शास्त्राणि वदतो विप्रान् संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित्। अभ्यर्च्यान्यनुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५ ॥ ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संपृच्छन्ते च मां सदा। प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागर्मि ॥ ६ ॥ ते मां शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम्। समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७ ॥ यच्च भाषन्ति सन्तुष्टा तच्च गृह्णामि मेधया। समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयम् ॥ ८ ॥ सोऽहं वागग्रमिष्टानां रसानामवलेहकः। स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९ ॥ एतत् पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम्। यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्त्तते ॥१०॥ एतत् कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा। युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः समपद्यत ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानान्तु महिमानं महात्मनाम्। पर्य्यपृच्छत् कथममी सिद्धा इति निशाकरम् ॥१२॥

सोम उवाच। ब्राह्मणास्तपसा सर्व्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा। भुजवीर्य्याश्च राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ १३ ॥ प्रणवं चाप्यधीयीत ब्राह्मी दुर्व्वसतीर्व्वसन्। निर्म्मन्युरपि निर्व्वाणी यतिः स्यात् समदर्शनः ॥ १४ ॥ अपि च ज्ञानसम्पन्नः सर्व्वान् वेदान् पितुर्गृहे। श्लाघमान इवाधीयाद्ग्राम्य इत्येव तं विदुः ॥ १५ ॥ भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव। राजानञ्चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनम् ॥ १६ ॥ अभिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः। गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७ ॥ इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात्। ब्राह्मणान् पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् । द्विजान् सम्पूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रशम्बरसम्वादो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वं वा भवेत् पात्रमथ वापि चिरोषितम् । दूरादभ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात् पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । क्रिया भवति केषाञ्चिदुपांशुव्रतमुत्तमम् । यो यो याचेत यत्किञ्चित् सर्वं दद्याम इत्यपि ॥ २ ॥ अपीड़यन् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम । पीड़यन् भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ३ ॥ अपूर्वं भावयेत् पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् । दूरादभ्यागतञ्चापि तत् पात्रञ्च विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपीड़या च भूतानां धर्मस्याहिंसया तथा । पात्रं विद्यात्तु तत्त्वेन यस्मै दत्तं न सन्तपेत् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । ऋत्विक् पुरोहिताचार्य्याः शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः । सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तोऽनसूयकाः ॥ ६ ॥ अतोऽन्यथा वर्त्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् । तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान् प्रणिधाय वै ॥ ७ ॥ अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा तप आर्ज्जवम् । अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८ ॥ यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्य्याणि भारत । स्वभावतो निविष्टानि तत् पात्रं मानमर्हति ॥ ९ ॥ तथा चिरोषितञ्चापि संप्रत्यागतमेव च । अपूर्वं चैव पूर्वञ्च तत् पात्रं मानमर्हति ॥१०॥ अप्रामाण्यञ्च वेदानां शास्त्राणाञ्चाभिलङ्घनम् । अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ ११ ॥ भवेत् पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥१२॥

हेतुवादान् ब्रुवन् सत्सु विजेता हेतुवादिनः। आक्रोष्टा चाति-
वक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि॥ १३॥ सर्वाभिशङ्की मूढ़श्च बालः
कटुकवागपि। बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरं श्वानं हि तं विदुः॥१४॥
यथा श्वा भषितुञ्चैव हन्तुं चैवावसृज्यते। एवं सम्भाषणार्थाय
सर्वशास्त्रवधाय च॥ १५॥ लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्म-
हितानि च। एवं नरो वर्त्तमानः शाश्वतीर्वर्द्धते समाः॥ १६॥
ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणाञ्च तथैव च। पितॄणामथ विप्राणा-
मतिथीनाञ्च पञ्चमम्॥ १७॥ पर्य्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन
कर्मणा। एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन् धर्मान्न हीयते॥ १८॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि पात्रपरीक्षा
नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥

युधिष्ठिर उवाच। स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरत-
सत्तम। स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ता हि ताः स्मृताः॥१॥
भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
नारदस्य च सम्वादं पुंश्चल्या पञ्चचूड़या॥ २॥ लोकाननुचरन्
सर्वान् देवर्षिर्नारदः पुरा। ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूड़ामनि-
न्दिताम्॥ ३॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः।
संशयो हृदि कश्चिन्मे ब्रूहि तन्मे सुमध्यमे॥ ४॥
भीष्म उवाच। एवमुक्ताथ सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम्।
विषये सति वक्ष्यामि समर्थां मन्यसे च माम्॥ ५॥
नारद उवाच। न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथञ्चन।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने॥ ६॥
भीष्म उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा।
प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः॥७॥ विदितास्ते

स्त्रियो याश्च यादृश्याश्च स्वभावतः। न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं कार्य्ये ईदृशि ॥ ८॥ तामुवाच स देवर्षिः सत्यमेव सुमध्यमे। मृषावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९ ॥ इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी। स्त्रीदोषाञ्छाश्वतान् सत्यान् भाषितुं समुपक्रमे ॥ १० ॥

पञ्चचूडोवाच। कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः। मर्य्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११ ॥ न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै। स्त्रियो मूलञ्च दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥ १२ ॥ समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान् वशे स्थितान्। पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्य्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३ ॥ असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो। पापीयसो नरान् यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४ ॥ स्त्रियं हि यः प्रार्थयते सन्निकर्षञ्च गच्छति। ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥१५॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च। मर्य्यादायाममर्य्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्त्तृषु ॥ १६ ॥ नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि निश्चयः। विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥१७॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशात् नार्थहेतोः कथञ्चन। न ज्ञातिकुलसम्बन्धात् स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्त्तृषु ॥ १८ ॥ यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम्। नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९ ॥ याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः। अपि ताः सम्प्रसज्जन्ते कुब्जान्धजड़वामनैः ॥ २० ॥ पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः। स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन् नास्ति कश्चिन्महामुने ॥ २१ ॥ यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते। अप्यन्योऽन्यं प्रवर्त्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्त्तृषु ॥ २२ ॥ अलाभात् पुरुषाणां हि भयात् परिजनस्य हि। वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३ ॥ चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावत-

स्तथा। प्राग्रस्य पुरुषस्येह यथा वावस्तथा स्त्रियः ॥ २४ ॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः। नान्तकः सर्व्व-भूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५ ॥ इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्व्वयोषिताम्। दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियाः ॥२६॥ कामानामपि दातारं कर्त्तारं मनसां प्रियम्। रक्षितारं न मृष्यन्ति स्वभर्त्तारमलं स्त्रियः ॥ २७ ॥ न कामभोगान् विपुलान् नालङ्कारान्न संश्रयान्। तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम्। क्षुर-धारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९ ॥ यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च यतश्च लोका विहिता विधात्रा। यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्म्मितास्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३० ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि नारदपञ्चचूड़ा-सम्वादे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यभी-क्ष्णशः। मोहेन परमाविष्टा दैवहृष्टेन पार्थिव ॥ १ ॥ स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम्। अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्त्तते ॥ २ ॥ कथमासां नराः सङ्गं कुर्व्वन्ते कुरुनन्दन। स्त्रियो वा केषु रज्यन्ते विरज्यन्ते च ताः पुनः ॥ ३ ॥ इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्यास्तु रक्षितुम्। प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ एता हि रममाणास्तु वञ्चयन्तीह मान-वान्। न चासां मुच्यते कश्चित् पुरुषो हस्तमागतः। गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येता नवं नवम् ॥ ५ ॥ शम्बरस्य च या माया माया या नमुचेरपि। बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्व्वास्ता योषितो विदुः ॥ ६ ॥ हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च। अप्रियं

प्रियवाक्येश्च गच्छति कालयोगतः ॥ ७ ॥ उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः । स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येते तास्तु रक्ष्याः कथं नरैः ॥ ८ ॥ अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यञ्चापि तथानृतम् । इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ ९ ॥ स्त्रीणां बुद्ध्यर्थनिष्कर्षादर्थशास्त्राणि शत्रुहन् । बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥ १० ॥ संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु । अपास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ ११ ॥ इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । सत्कृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मनः सदा ॥ १२ ॥ कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् । तथा ब्रूहि महाभाग कुरूणां वंशवर्द्धन ॥ १३ ॥ यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कदाचन । कर्त्तुं वा कृतपूर्वं वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि स्त्रीस्वभावकथने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । एवमेव महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किञ्चन । यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ २ ॥ प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ । यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३ ॥ न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किञ्चिदस्ति वै । अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो । क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४ ॥ प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम् ॥ ५ ॥ अथाभ्यगच्छन् देवास्ते पितामहमरिन्दम । निवेद्य मानसञ्चापि तूष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ ६ ॥

तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः। मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्य्योऽसृजत् प्रभुः॥ ७॥ पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य्य इहाभवन्। असाध्व्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्यासर्गात् प्रजापतेः। ताभ्यः कामान् यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः॥ ८॥ ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रावाधन्त नरान् सदा। क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत् प्रभुः॥ ९॥ असज्जन्त प्रजाः सर्व्वाः कामक्रोधवशंगताः। न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्म्मो व्यवस्थितः॥ १०॥ निरिन्द्रिया ह्यशास्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः। शय्यासनमलङ्कारमन्नपानमनार्य्यताम्॥ ११॥ दुर्वाग्भावं रतिञ्चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः। न तासां रक्षणं कर्त्तुं शक्यं पुंसा कथञ्चन॥ १२॥ अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह। वाचा च वधबन्धैर्व्वा क्लेशैर्व्वा विविधैस्तथा। न शक्या रक्षितुं नार्य्यस्ता हि नित्यमसंयताः॥ १३॥ इदन्तु पुरुषव्याघ्र पुरस्तात् श्रुतवानहम्। यथा रक्षा कृता पूर्व्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः॥ १४॥ ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्म्मेति विश्रुतः। तस्य भार्य्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि॥ १५॥ तस्या रूपेण संमत्ता देवगन्धर्व्वदानवाः। विशेषेण तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः॥ १६॥ नारीणाञ्चरितज्ञश्च देवशर्म्मा महामुनिः। यथाशक्ति यथोत्साहं भार्य्यान्तामभ्यरक्षत॥ १७॥ पुरन्दरञ्च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्। तस्माद्यत्नेन भार्य्याया रक्षणं स चकार ह॥ १८॥ स कदाचिद्दृषिस्तात यज्ञं कर्त्तुमनास्तदा। भार्य्यासंरक्षणं कार्य्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत्॥ १९॥ रक्षाविधानं मनसा स सञ्चिन्त्य महातपाः। आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम्॥ २०॥

देवशर्म्मोवाच। यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिञ्चेमां सुरेश्वरः। यतः प्रार्थयति नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम्॥ २१॥ अप्रमत्तेन

ते भाव्यं सदा प्रति पुरन्दरम्। स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूत्तम ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच। इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः। सदैवोग्रतपा राजन्नग्न्यर्कसदृशद्युतिः ॥ २३ ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत। पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुम् ॥ २४ ॥

विपुल उवाच। कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने। वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच। ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने। आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ २६ ॥

देवशर्मोवाच। बहुमायः स विप्रर्षे भगवान् पाकशासनः। तांस्तान् विकुरुते भावान् बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ किरीटी वज्रभृद्धन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः। भवत्यथ मुहूर्त्तेन चण्डाल-समदर्शनः ॥ २८ ॥ शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक। बृहच्छरीरश्च पुनश्चीरवासाः पुनः कृशः ॥ २९ ॥ गौरं श्यामञ्च कृष्णञ्च वर्णं विकुरुते पुनः। विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥ ३० ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च। प्रति-लोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ ३१ ॥ शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान्। सिंहव्याघ्रगजानाञ्च रूपं धारयते पुनः ॥ ३२ ॥ दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयते पुनः। अकृशो वायुभग्नाङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३३ ॥ चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुन-र्भवति बालिशः। मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३४ ॥ न शक्यमस्य ग्रहणं कर्त्तुं विपुल केनचित्। अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ॥ ३५ ॥ पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञान-चक्षुषा। वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥ ३६ ॥ एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः। तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां

तनुमध्यमाम् ॥ ३७ ॥ यथा रुचिं नावहिंहेद्देवेन्द्रो भृगुसत्तम । क्रतावुपहिते न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३८ ॥ एवमाख्याय स मुनिर्यष्टकारोऽगमत्तदा । देवशर्म्मा महाभागस्ततो भरत-सत्तम ॥ ३९ ॥ विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेयिवान् । रक्षाञ्च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ४० ॥ किन्नु शक्यं मया कर्त्तुं गुरुदाराभिरक्षणे । मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्द्धर्ष-श्चापि वीर्य्यवान् ॥ ४१ ॥ नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाक-शासनः । उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ ४२ ॥ वायु-रूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् । तस्मादिमां सम्प्रविश्य रुचिं स्थास्येहमद्य वै ॥ ४३ ॥ अथवा पौरुषेणेयं न शक्या रक्षितुं मया । बहुरूपो हि भगवान् श्रूयते पाकशासनः ॥ ४४ ॥ सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् । गात्रेण गात्रे-रस्याहं सम्प्रवेक्ष्ये हि रक्षितुम् ॥ ४५ ॥ यद्युच्छिष्टामिमां पत्नी-मद्य पश्यति मे गुरुः । शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महा-तपाः ॥ ४६ ॥ न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः । मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहोप्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ ४७ ॥ अवश्य-करणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् । यदि त्वेतदहं कुर्य्या-माश्चर्य्यं स्यात् कृतं मया ॥ ४८ ॥ योगेनाथ प्रवेशो हि गुरु-पत्न्याः कलेवरे । असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिन्दुर्यथा चलः ॥ ४९ ॥ निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम । यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत् पथि ॥ ५० ॥ तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् । एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥५१ ॥ इत्येवं धर्म्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः । तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५२ ॥ इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति सभार्गवः । अन्वतिष्ठत् परं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५३ ॥ गुरुपत्नीं समासीनो विपुलः स महातपाः । उपासीनामनिन्द्याङ्गीं

यथार्थं समलोभयत् ॥ ५४ ॥ नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मिं संयोज्य रश्मिभिः। विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥५५॥ लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च। अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवान्तर्हितो मुनिः ॥ ५६ ॥ ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम्। उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ५७ ॥ यं कालं नागतो राजन् गुरुस्तस्य महात्मनः। क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

भीष्म उवाच। ततः कदाचिद्देवेशो दिव्यरूपवपुर्धरः। इदमन्तरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥ १ ॥ रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिप। दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २ ॥ स ददर्श तदासीनं विपुलस्य कलेवरम्। निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथा लेख्यगतं तथा ॥ ३ ॥ रुचिञ्च रुचिरापाङ्गीं पीनश्रोणिपयोधराम्। पद्मपत्रविशालाक्षीं सम्पूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४ ॥ सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह। रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥ ५ ॥ उत्थातुकामा तु सती विष्टब्धा विपुलेन सा। निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ६ ॥ तामाबभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना। त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥ ७ ॥ क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्सङ्कल्पभवेन ह। तत् सम्प्राप्तं हि मां सुभ्रु पुराकालोऽतिवर्त्तते ॥ ८ ॥ तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः। गुरुपत्न्याः शरीरस्थो ददर्श त्रिदशाधिपम् ॥ ९ ॥ न शशाक च सा राजन् प्रत्युत्थातुमनिन्दिता। वक्तुञ्च नाशकद्राजन् विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ १० ॥

आकारं गुरुपत्न्यास्तु स विज्ञाय भृगूद्वहः । निजग्राह महा-
तेजा योगेन बलवत् प्रभो ॥ ११ ॥ ववन्ध योगबन्धैश्च तस्याः
सर्व्वेन्द्रियाणि सः । तां निर्व्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
उवाच व्रीड़ितो राजंस्तां योगबलमोहिताम् ॥ १२ ॥ एह्येहीति
ततः सा तु प्रतिवक्तुमियेष तम् । स तां वाचं गुरोः पत्न्या
विपुलः पर्य्यवर्त्तयत् ॥ १३ ॥ भोः किमागमने कृत्यमिति तस्यास्तु
निःसृता । वक्त्राच्छशाङ्कसदृशाद्वाणी संस्कारभूषणा ॥ १४ ॥
व्रीड़िता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा । पुरन्दरश्च तत्रस्थो
बभूव विमना भृशम् ॥ १५ ॥ स तद्वैकृतमालक्ष्य देवराजो विशा-
म्पते । अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६ ॥ स ददर्श
मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् । प्रतिविम्बमिवादर्शे गुरुपत्न्याः
शरीरगम् ॥ १७ ॥ स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरन्दरः ।
प्रावेपत सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥ १८ ॥ विमुच्य गुरु-
पत्नीन्तु विपुलः सुमहातपाः । स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं भीत-
मथाब्रवीत् ॥ १९ ॥

विपुल उवाच । अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरन्दर ।
न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २० ॥ किन्तु
तद्विस्मृतं शक्र न तन्मनसि ते स्थितम् । गोतमेनासि यन्मुक्तो
भगाङ्कपरिचिह्नितः ॥ २१ ॥ जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मान-
मीश्वरम् । मयेयं रक्ष्यते मूढ़ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२ ॥
नाहं त्वामद्य मूढ़ात्मन् दहेयं हि स्वतेजसा । कृपायमानस्तु
न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३ ॥ स च घोरतमो धीमान्
गुरुर्मे पापचेतसम् । दृष्ट्वा त्वां निर्द्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा
॥ २४ ॥ नैवन्तु शक्र कर्त्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः । मागमः
ससुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मबलार्द्दितः ॥ २५ ॥ अमरोऽस्मीति यद्बुद्धिं
समास्थाय प्रवर्त्तसे । मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किञ्चन ॥२६॥

भीष्म उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचः शक्रो विपुलस्य महात्मनः। अकिञ्चिदुक्त्वा व्रीडार्त्तस्तथैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ मुहूर्त्तं याते तस्मिंस्तु देवशर्मा महातपाः। कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८ ॥ आगतेऽथ गुरौ राजन् विपुलः प्रियकर्मकृत्। रक्षितां गुरवे भार्य्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९ ॥ अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः। विपुलः पर्य्युपातिष्ठद्यथा पूर्वमशङ्कितः ॥ ३० ॥ विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्य्यया। निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१ ॥ तत् श्रुत्वा स मुनिश्रेष्ठो विपुलस्य प्रतापवान्। बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२ ॥ विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि तत् प्रभुः। धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३३ ॥ प्रतिलभ्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम्। वरेण छन्दयामास देवशर्मा महामतिः ॥ ३४ ॥ स्थितिञ्च धर्मे जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः। अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुपमं तपः ॥ ३५ ॥ तथैव देवशर्मापि सभार्य्यः समहातपाः। निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥३६॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्बणि विपुलोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच। विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः। तपोयुक्तमथात्मानममन्यत स वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ स तेन कर्मणा स्पर्द्धन् पृथिवीं पृथिवीपते। चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्त्तिवरो नृप ॥ २ ॥ उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः। कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३ ॥ अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कुरुनन्दन। रुच्या भगिन्या आदानं प्रभूतधनधान्यवत् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिदराङ्गना।

बिभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ५ ॥ तस्याः शरीरात् पुष्पाणि पतितानि महीतले । तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ६ ॥ तान्यगृह्णात्ततो राजन् रुचिर्ललितलोचना । तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७ ॥ तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती । भार्य्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥ ८ ॥ पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी । आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्रुचिरङ्गपतेर्गृहम् ॥ ९ ॥ पुष्पाणि तानि दृष्ट्वा तु तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना । भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थे चारुलोचना ॥ १० ॥ सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना । भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाभ्यनन्दत ॥ ११ ॥ ततो विपुलमानाय्य देवशर्म्मा महातपाः । पुष्पार्थे चोदयामास गच्छगच्छेति भारत ॥ १२ ॥ विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य्य महातपाः । स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तञ्च देशं जगाम ह ॥ १३ ॥ यस्मिन् देशे तु तान्यासन् पतितानि नभस्तलात् । अम्लानान्यपि तत्रासन् कुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४ ॥ स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च । प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५ ॥ सम्प्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः । तदा जगाम तूर्णञ्च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ १६ ॥ स वने निर्ज्जने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् । चक्रवत् परिवर्त्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ १७ ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत् तत्पदे च विवर्त्तयन् । एकस्तु न तदा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८ ॥ त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथापरः । नेति नेति च तौ राजन् परस्परमथोचतुः ॥ १९ ॥ तयोर्विस्पर्द्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा । सहसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ २० ॥ आवयोरनृतं प्राह यस्तस्याभूद्द्विजस्य वै । विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥२१॥ एतत् श्रुत्वा च विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् । एवं तीव्रतपाश्चाहं

कष्टयायं परिश्रमः ॥ २२ ॥ मिथुनस्यास्य किं मे स्यात् कृतं पार्थ यथागति। अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्त्तितानेन मेऽद्य वै ॥ २३ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम। अवाङ्मुखो दीनमना दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४ ॥ ततः षड़न्यान् पुरुषानचैः काञ्चनराजतैः। अपश्यद्दीव्यमानान् वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५ ॥ कुर्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु। विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६ ॥ लोभमास्थाय योऽस्माकं विषमं कर्त्तुमुत्सहेत्। विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥२७॥ एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसङ्करम्। जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८ ॥ स प्रदध्यौ तथा राजन्नग्नावग्निरिवाहितः। दह्यमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९ ॥ तस्य चिन्तयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः। इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३० ॥ लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च। विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ॥ ३१ ॥ एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा। अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥ ३२ ॥ स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ। पूजयामास च गुरुं विधिवत् स गुरुप्रियः ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच। तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत्। देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु जनाधिप ॥ १ ॥

देवशर्मोवाच। किन्ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन् शिष्य महावने। ते त्वां जानन्ति विपुल आत्मा च रुचिरेव च ॥ २ ॥

विपुल उवाच। ब्रह्मर्षे मिथुनं किन्तत् के च ते पुरुषा विभो। ये मां जानन्ति तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३ ॥

देवशर्मोवाच। यद्दै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्धि तत्।
चक्रवत् परिवर्त्तेत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४ ॥ ये च ते पुरुषा
विप्र अचैर्दीव्यन्ति हृष्टवत्। ऋतूं स्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति
दुष्कृतम् ॥ ५ ॥ न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत्।
नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म्म वै द्विज ॥ ६ ॥ कुर्वाणं हि
नरं कर्म्म पापं रहसि सर्व्वदा। पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिन-
निशेऽप्युत ॥ ७ ॥ तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा।
कृत्वा नाचक्षतः कर्म्म मम तच्च यथाकृतम् ॥ ८ ॥ ते त्वां हर्षस्मितं
दृष्ट्वा गुरोः कर्म्मानिवेदकम्। स्मारयन्तस्तथा प्राह्णस्ते यथा श्रुत-
वान् भवान् ॥ ९ ॥ अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः।
पुरुषे पापकं कर्म शुभं वाशुभकर्म्मिणः ॥ १० ॥ तत् त्वया मम
यत् कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम्। नाख्यातमिति जानन्तस्ते
त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ ११ ॥ तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो
यथा। कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ १२ ॥
त्वया शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज। न च त्वं कृतवान्
किञ्चिद्दिनः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ १३ ॥ यदि त्वहं त्वां दुर्वृत्तमद्राक्ष
द्विजसत्तम। अपियं त्वामहं क्रोधाच्च मेऽत्रास्ति विचारणा ॥१४॥
सज्जन्ति पुरुषे नार्य्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः। अन्यथा रक्षतः
शापोऽभविष्यत्ते मतिश्च मे ॥ १५ ॥ रक्षिता च त्वया तात मम
चापि निवेदिता। अहं ते प्रीतिमान् पुत्र स्वस्थः स्वर्गं गमिष्यसि
॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृषिः। मुमोद
स्वर्गमास्थाय सहभार्य्यः सशिष्यकः ॥ १७ ॥ इदमाख्यातवांश्चापि
ममाख्यानं महामुनिः। मार्कण्डेयः पुरा राजन् गङ्गाकूले कथा-
न्तरे ॥ १८ ॥ तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्ष्याः सदैव च।
उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु वा॥ १९ ॥ स्त्रियः साध्व्यो
महाभागाः सम्मताल्लोकमातरः। धारयन्ति महीं राजन्निमां

सवनकाननाम् ॥ २० ॥ असाध्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्नः पाप-
निश्चयाः। विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २१ ॥ एव-
मेताः सुरक्ष्या वै शक्याः कर्त्तुं महात्मभिः। अन्यथा राजशार्दूल
न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २२ ॥ एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णा-
तीक्ष्णपराक्रमाः। नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने सङ्गमेऽति यः
॥ २३ ॥ एताः कृत्याश्च कार्य्याश्च कृताश्च भरतर्षभ। न चैक-
स्मिन्नमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २४ ॥ नासां स्नेहो नरैः
कार्य्यस्तथैवेर्षा जनेश्वर। खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय
चैव ह ॥ २५ ॥ निहन्यादन्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन। सर्वथा
राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २६ ॥ तेनैकेन तु रक्षा वै
विपुलेन कृता स्त्रियाः। नान्यः शक्तस्त्रिलोकेऽस्मिन् रक्षितुं नृप
योषितम् ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य गृहस्य
च। पितृदेवातिथीनाञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ अयं हि
सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः। कीदृशस्य प्रदेया स्यात् कन्येति
वसुधाधिप ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिञ्च कर्म च।
सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे। ब्राह्मणानां सतामेष
ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनु-
कूलतः। शिष्टानां क्षत्रियाणाञ्च धर्म एष सनातनः ॥ ४ ॥
आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः। अभिप्रेता च या
यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर। गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्वेदविदो

जनाः ॥ ५ ॥ धनेन बहुधा क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान्।
असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६ ॥ हत्वा छित्वा च
शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात्। प्रसह्य हरणं तात राक्षसो
विधिरुच्यते ॥ ७ ॥ पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन ॥ ८ ॥ ब्राह्मः क्षात्रोऽथ
गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ। पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्त्तव्या
नात्र संशयः ॥ ९ ॥ तिस्रो भार्य्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्य्ये क्षत्रियस्य
तु। वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ १० ॥
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु। रत्यर्थमपि शूद्रा
स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११ ॥ अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशं-
सन्ति साधवः। शूद्रायां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते
॥ १२ ॥ त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्य्यां विन्देत नग्निकाम्। एक-
विंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ १३ ॥ यस्यास्तु न भवेद्‌-
भ्राता पिता वा भरतर्षभ। नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिका-
धर्मिणी हि सा ॥ १४ ॥ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती
सती। चतुर्थे त्वथ सम्प्राप्ते स्वयं भर्त्तारमर्ज्जयेत् ॥ १५ ॥ प्रजा
न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ। अतोऽन्यथा वर्त्तमाना भवे-
द्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६ ॥ असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च
या पितुः। इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्ददामीत्याह चापरः।
बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८ ॥ पाणिग्रहीता
चान्यः स्यात् कस्य भार्य्या पितामह। तत्त्वं जिज्ञासमानानां
चक्षुर्भवति नो भवान् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच। यत् किञ्चित् कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रदृ-
श्यते। मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥ २० ॥ भार्य्या-
पत्यृत्विगाचार्य्यः शिष्योपाध्याय एव च। मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति

नेत्याहुरपरे जनाः॥ २१॥ न ह्यकामेन सम्वासं मनुरेवं प्रशंसति। अयशस्यमधर्म्यञ्च यन्मृषा धर्मकोपनम्॥ २२॥ नैकान्तो दोष एकस्मिंस्तदा केनोपपद्यते। धर्मतो यां प्रयच्छन्ति याञ्च क्रीणन्ति भारत॥ २३॥ बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत्। तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन॥ २४॥ यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्य्यापत्योर्मिथः कृतः। तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः॥ २५॥ देवदत्तां पतिर्भार्य्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात्। स दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्य्युदस्यति॥२६॥

युधिष्ठिर उवाच। कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाव्रजेद्वरः। धर्मकामार्थसम्पन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा॥ २७॥ तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वन् श्रेयः समाचरेत्। अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः॥ २८॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान्। तदेतत् सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम्॥ २९॥

भीष्म उवाच। नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम्। न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित्॥ ३०॥ अन्यैर्गुणैरुपेतन्तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः। अलङ्कृत्वा वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः॥ ३१॥ यच्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयो न सः। प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः॥ ३२॥ दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम्। ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदन्त्युत॥ ३३॥ तस्मादाग्रहणात् पाणेर्याचयन्ति परस्परम्। कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम्॥ ३४॥ नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम्। तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः॥ ३५॥ समीक्ष्य च बहून् दोषान् संवासाद्विद्धि पाणयोः। यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु॥ ३६॥ अहं विचित्रवीर्य्यस्य द्वे कन्ये समुदावहम्। जित्वा च मागधान् सर्वान् काशीनथ च कोशलान्॥ ३७॥ गृहीतपाणि-

रेकासीत् प्राप्तशुल्कापराभवत्। कन्याऽवरीता तत्रैव विसर्ज्जरी
इति मे पिता। अब्रवीदितरां कन्यामावहेति स कौरवः॥ ३८॥
अप्यन्याननुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः। अतीव ह्यस्य धर्मेच्छा
पितुर्मेऽभ्यधिकाभवत्॥ ३९॥ ततोऽहमब्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं
वचः। आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः॥ ४०॥
ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृताम्वरः। पिता मम महाराज
वाह्लीको वाक्यमब्रवीत्॥ ४१॥ यदि वः शुल्कतो निष्ठा न
पाणिग्रहणात्तथा। लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्कामिति स्मृतम्
॥ ४२॥ न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम्। येषां
वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा॥ ४३॥ प्रसिद्धं भाषितं
दाने नैषां प्रत्यायने पुनः। ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो
नराः॥ ४४॥ न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढ़व्या तथाविधा। न
ह्येव भार्य्या क्रेतव्या न विक्रय्या कथञ्चन॥ ४५॥ ये च क्रीणन्ति
दासीश्च विक्रीणन्ति तथैव च। भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां
पापचेतसाम्॥ ४६॥ अस्मिन्नर्थे सत्यवन्तं पर्य्यपृच्छन्त वै जनाः।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमं गतः॥ ४७॥ पाणि-
ग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः। तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ
त्वं हि वै प्राज्ञसम्मतः॥ ४८॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु
नो भवान्। तानेवं ब्रुवतः सर्व्वान् सत्यवान् वाक्यमब्रवीत्॥ ४९॥
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्य्या विचारणा। कुर्व्वते जीवतो-
ऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः॥ ५०॥ देवरं प्रविशेत् कन्या तप्ये-
द्वापि तपः पुनः। तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य काम्यया॥५१॥
लिखन्त्येवन्तु केषाञ्चिदपरेषां शनैरपि। इति ये संवदन्त्यत्र त
एवं निश्चयं विदुः॥ ५२॥ तत् पाणिग्रहणात् पूर्व्वमन्तरं यत्र
वर्त्तते। सर्व्वमङ्गलमन्त्रा वै मृषा वादस्तु पातकः॥ ५३॥ पाणि-
ग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे। पाणिग्राहस्य भार्य्या

स्यादस्य चाद्भिः प्रदीयते ॥ ५४ ॥ इति देयं वदन्त्यत्र त एनं निश्चयं विदुः। अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकाम्। परिक्रम्य यथान्यायं भार्य्यां विन्देत् द्विजोत्तमः ॥ ५५ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि विवाहकथने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन। तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत्। अथ चेन्नाहरेत् शुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥ २ ॥ तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात्। न तस्मान्मन्त्रवत् कार्य्यं कश्चित् कुर्वीत किञ्चन ॥ ३ ॥ स्वयं वृतेन साविवी पित्रा वै प्रत्यपद्यत। तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ४ ॥ एतत्तु नापरे चक्रुरपरे जातु साधवः। साधूनां पुनराचारो गरीयान् धर्मलक्षणः ॥ ५ ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे सुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत्। नप्ता विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्त्तनम्। अत्र प्रश्नः संशयो वा सतामेवमुपालभेत् ॥ ७ ॥ असदेव हि धर्मस्य प्रदानं धर्म आसुरः। नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्व्वेषु कर्मसु ॥ ८ ॥ भार्य्यापत्योर्हि सम्बन्धः स्त्रीपुंसोः स्वल्प एव तु। रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम्। पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ १० ॥

भीष्म उवाच। यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा। तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ ११ ॥ मातुश्च

यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः । दौहित्र एव तद्रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १२ ॥ ददाति हि स पिण्डान् वै पितुर्मातामहस्य च । पुत्रदौहित्रयोरेव विशेषो नास्ति धर्मतः ॥१३॥ अन्यत्र जामया सार्द्धं प्रजानां पुत्र ईहते । दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ १४ ॥ दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्यामि कारणम् । विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १५ ॥ असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः । आसुरादधिसम्भूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ १६ ॥ अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १७ ॥ यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति । कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ १८ ॥ सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये । स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तस्मिन्मूढः समश्नुते ॥ १९ ॥ आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् । अल्पो वा बहु वा राजन् विक्रयस्तावदेव सः ॥ २० ॥ यद्यप्याचरितः कैश्चित् नैष धर्मः सनातनः । अन्येषामपि दृश्यन्ते लोकतः संप्रवृत्तयः ॥ २१ ॥ वश्यां कुमारीं बलतो ये तां समुपभुञ्जते । एते पापस्य कर्त्तारस्तमस्यन्धे च शेरते ॥ २२ ॥ अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः । अधर्ममूलैर्हि धनैस्तैर्न धर्मोऽथ कश्चन ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि विवाहकथने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । प्राचेतसस्य वचनं कीर्त्तयन्ति पुराविदः । यस्याः किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १ ॥ अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यतमञ्च यत् । सर्वञ्च प्रतिदेयं स्यात् कन्यायै तदशेषतः ॥ २ ॥ पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः । पूज्या

भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३ ॥ यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्। अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवर्द्धते ॥ ४ ॥ पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप। स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ ५ ॥ अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः। तदा चैतत् कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ६ ॥ जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया। नैव भान्ति न वर्द्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ७ ॥ स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम्। अवलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ८ ॥ ईर्षवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽबुधाः। स्त्रियस्तु मानमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ९ ॥ स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः। परिचर्य्या नमस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ १० ॥ उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्। प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यतः स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ११ ॥ संमन्यमानाश्चैता हि सर्वकार्य्याण्यवाप्स्यथ। विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ १२ ॥ नास्ति यज्ञक्रिया काचिन्न श्राद्धं नोपवासकम्। धर्मः स्वभर्त्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयन्त्युत ॥ १३ ॥ पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्य्या भूतिमिच्छता। पालिता निगृहीताश्च श्रीः स्त्री भवति भारत ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि स्त्रीप्रशंसायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मभृतांवर। अतीव संशयच्छेत्ता भवान् वै प्रथितः क्षितौ ॥ १ ॥ कच्चित्तु

कच्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह । जातेऽस्मिन् संशयी राजन्नान्यं पृच्छेम कञ्चन ॥ २ ॥ यथा नरेण कर्त्तव्यं धर्ममार्गानुवर्त्तिना । एतत् सर्वं महाबाहो भवान् व्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥ चतस्रो विहिता भार्य्या ब्राह्मणस्य पितामह । ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४ ॥ तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम । आनुपूर्व्वेण कस्तेषां पित्र्यं दायाद्यमर्हति ॥ ५ ॥ केन वा किं ततो हार्य्यं पितृवित्तात् पितामह । एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । एतेषु धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ वैषम्यादथ वा लोभात् कामाद्वापि परन्तपः । ब्राह्मणस्य भवेत् शूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८ ॥ शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥९॥ तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर । आपद्यमानमृकथन्तु संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १० ॥ लक्षण्यं गोवृषो यानं यत् प्रधानतमं भवेत् । ब्राह्मण्यास्तद्धरेत् पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥११॥ शेषन्तु दशधा कार्य्यं ब्राह्मणस्वं युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हर्त्तव्याश्चत्वारोंशाः पितुर्धनात् ॥ १२ ॥ क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः । स तु मातुर्विशेषेण त्रीनंशान् हर्त्तुमर्हति ॥१३॥ वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि । द्विरंशस्तेन हर्त्तव्यो ब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः । अल्पञ्चापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५ ॥ दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत् क्रमः । सवर्णासु तु जातानां समान् भागान् प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ अब्राह्मणन्तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् । त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७ ॥ स्मृताश्च वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते । हरेच्च

द्दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्द्धनात् ॥ १८ ॥ तत्तु दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्त्तुमर्हति । अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९ ॥ आनृशंस्यपरो धर्म्म इति तस्मै प्रदीयते । यत्र तत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥ यद्यप्येष सपुत्रः स्याद-पुत्रो यदि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१ ॥ त्रैवार्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्द्विजस्य तु । यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २२ ॥ त्रिसहस्रोपरो दाय-स्त्रियै देयो धनस्य वै । भर्त्रा तच्च धनं दत्तं यथार्हं भोक्तुमर्हति ॥ २३ ॥ स्त्रीणान्तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् । नाप-हारं स्त्रियः कुर्य्युः पतिवित्तात् कथञ्चन ॥ २४ ॥ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर । ब्राह्मण्यास्तद्धरेत् कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ॥ २५ ॥ सा हि पुत्रसमा राजन् विहिता कुरुनन्दन । एवमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ । एतं धर्म-मनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः । केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ २८ ॥ कस्मात्तु विषमं भागं भजेरन् नृपसत्तम । यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परन्तप । प्रोक्तेन चैव नाम्नायं विशेषः सुमहान् भवेत् ॥ ३० ॥ तिस्रः कृत्वा पुरा भार्य्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् । सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात् सा च भार्य्या गरीयसी ॥ ३१ ॥ स्नानं प्रसाधनं भर्त्तु-र्दन्तधावनमञ्जनम् । हव्यं कव्यञ्च यच्चान्यद्धर्म्मयुक्तं गृहे भवेत् ॥ ३२ ॥ न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत् कर्त्तुमर्हति । ब्राह्मणी

स्वेव कुर्य्याद्वा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ अन्नं पानञ्च माल्यञ्च वासांस्याभरणानि च । ब्राह्मण्यैतानि देयानि भर्त्तुः सा हि गरीयसी ॥ ३४ ॥ मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन । अत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्म्मः सनातनः ॥ ३५ ॥ अथ चेदन्यथा कुर्य्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर । यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्त्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् । राजन् विशेषो यस्तत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७ ॥ न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् । ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्त्रो भूयान् स्याद्राजसत्तम ॥ ३८ ॥ भूयो भूयोऽपि संहार्य्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर । यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् । श्रीश्च राज्यञ्च कोषश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ विहितं दृश्यते राजन् सागरान्ता च मेदिनी । क्षत्रियो हि स्वधर्म्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ॥ ४१ ॥ राजदण्डधरो राजन् रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् । ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ॥ ४२ ॥ तेषु राजन् प्रवर्त्तेत पूजया विधिपूर्वकम् । प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ॥ ४३ ॥ लुप्यमानं स्वधर्म्मेण क्षत्रियो ह्येष रक्षति । दस्युभिर्ह्रियमाणञ्च धनं दारांश्च सर्व्वशः ॥ ४४ ॥ सर्व्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः । भूयान् स्यात् क्षत्रियापुत्त्रो वैश्यापुत्त्रान्न संशयः । भूयस्तेनापि हर्त्तव्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं ते विधिवद्राजन् ब्राह्मणस्य पितामह । इतरेषान्तु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत् ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्रियस्यापि भार्य्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन । तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७ ॥ एष एव क्रमो हि स्यात् क्षत्रियाणां युधिष्ठिर । अष्टधा तु भवेत् कार्य्यं

क्षत्रियस्त्वं जनाधिप ॥ ४८ ॥ क्षत्रियाया हरेत् पुत्रश्चतुरोंऽशान्
पितुर्धनात् । युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात् स हरेत्तु तत्
॥ ४९ ॥ वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन् शूद्रा पुत्रस्तथाष्टमम् । सोऽपि
दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एकैव हि भवेत्
वैश्यस्य कुरुनन्दन । द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता
॥ ५१ ॥ वैश्यस्य वर्त्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ । शूद्रायाश्चापि
कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२ ॥ पञ्चधा तु भवेत् कार्य्यं
वैश्यस्वं भरतर्षभ । तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागञ्च जनाधिप
॥ ५३ ॥ वैश्यापुत्रेण हर्त्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् । पञ्चमस्तु
स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४ ॥ सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा
नादत्तं हर्त्तुमर्हति । त्रिभिर्वर्णैः सदा जातः शूद्रोऽदेयधनो
भवेत् ॥ ५५ ॥ शूद्रस्य स्यात् सवर्णैव भार्य्या नान्या कथञ्चन ।
समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६ ॥ जातानां
समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः । सर्वेषामेव वर्णानां समभागो
धनात् स्मृतः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकोऽंशो यः
प्रधानतः । एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयम्भुवा ॥ ५८ ॥
समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप । विवाहवैशिष्ट्यकृतः
पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ५९ ॥ हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासु
तेष्वपि । मध्यमो मध्यमञ्चैव कनीयांस्तु कनीयसं ॥ ६० ॥ एवं
जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः । महर्षिरपि चैतद्वै
मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि रिक्थविभाग
कथने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानाञ्चाप्य-

निश्चयात्। अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसङ्करः ॥ १ ॥ तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसङ्करे। को धर्म्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यञ्च केवलम्। असृजत् स हि यज्ञार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३ ॥ भार्य्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते। आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४ ॥ परं शवाद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रः शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः। शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात् स्वचारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५ ॥ सर्वानुपायानथ सम्प्रधाय समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्तुम्। ज्येष्ठो जवीयानथ यो द्विजस्य शुश्रूषया दानपरायणः स्यात् ॥ ६ ॥ तिस्रः क्षत्रियसम्बन्धात् द्वयोरात्मास्य जायते। हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उग्रा इति स्मृतिः ॥ ७ ॥ द्वे चापि भार्य्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते। शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८ ॥ अतोऽवशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः। वाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९ ॥ विप्रायां क्षत्रियो वाह्यं सूतं स्तोमक्रियापरम्। वैश्यो वैदेहकञ्चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १० ॥ शूद्रश्चाण्डालमत्युग्रं वध्यघ्नं वाह्यवासिनम्। ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांशनाः। एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसङ्करजाः प्रभो ॥ ११ ॥ बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः। शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतीक्रमात् ॥ १२ ॥ शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्म्मिणः। ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स्वधनजीवनः ॥ १३ ॥ एतेपि सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु। मातृजात्यां प्रसूयन्ते ह्यवरा हीनयोनिषु ॥ १४ ॥ तथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते। आनन्तर्य्यात् प्रजायन्ते तथा वाह्याः प्रधानतः ॥ १५ ॥ ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु। परस्परस्य

दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६ ॥ यथा शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यां
जन्तुं बाह्यं प्रसूयते । एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात् प्रजायते
॥ १७ ॥ प्रतिलोमन्तु वर्द्धन्ते बाह्याद्बाह्यतरात् पुनः । हीना-
हीनाः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव तु ॥ १८ ॥ अगम्यागमनाच्चैव
जायते वर्णसङ्करः । बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्यां मागधेषु च
॥ १९ ॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासन्दासजीवनम् । अतश्चायो-
गवं सूते वागुराबन्धजीवनम् । मैरेयकञ्च वैदेहः सम्प्रसूतेऽथ
माधुकम् ॥ २० ॥ निषादो मद्गुरं सूते दासं नावोपजीवनम् ।
मृतपं चापि चाण्डालः श्वपाकमिति विश्रुतम् ॥ २१ ॥ चतुरो
मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः । मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं
सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥ २२ ॥ वैदेहकाच्च पापिष्ठं क्रूरं मायो-
पजीविनम् । निषादान्मद्रनाभञ्च खरयानप्रयायिणम् ॥ २३ ॥
चण्डालात् पुक्कसञ्चापि खराश्वगजभोजिनम् । मृतचैलप्रतिच्छन्नं
भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ २४ ॥ आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णास्तु
ते त्रयः । क्षुद्रो वैदेहकादन्ध्रो बहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ २५ ॥ कारा-
वरो निषाद्यान्तु चर्म्मकारात् प्रसूयते । चण्डालात् पाण्डुसौ-
पाकस्त्वक्सारव्यावहारवान् ॥ २६ ॥ आहिण्डको निषादेन
वैदेह्यां संप्रसूयते । चण्डालेन तु सौपाके चण्डालसमवृत्तिमान्
॥ २७ ॥ निषादी चापि चाण्डालात् पुत्रमन्तेवसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यैरपि बहिष्कृतम् ॥ २८ ॥ इत्येते सङ्करे
जाताः पितृमातृव्यतिक्रमात् । प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः
स्वकर्म्मभिः ॥ २९ ॥ चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
वर्णानां धर्महीनेषु सङ्ख्या नास्तीह कस्यचित् ॥ ३० ॥ यदृ-
च्छयोपसम्पन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः । बाह्या बाह्यैस्तु जायन्ते
यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ३१ ॥ चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यान्
वनस्पतीन् । कार्ष्णायसमलङ्कारं परिगृह्य च नित्यशः ॥ ३२ ॥

वर्त्तेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः स्वकर्म्मभिः । युञ्जन्तो वाप्यलङ्कारां
स्तथोपकरणानि च ॥ ३३ ॥ गोब्राह्मणाय साहाय्यं कुर्वाणा वै
न संशयः । अनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यं तथा क्षमा ॥ ३४ ॥
स्वशरीरैरपि त्राणं बाह्यानां सिद्धिकारणं । भवन्ति मनुजव्याघ्र
तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३५ ॥ यथोपदिष्टं परिकीर्त्तितासु नरः
प्रजायेत विचार्य्य बुद्धिमान् । विहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादयी-
त्तितीर्षमाणं हि यथोपलो जले ॥ ३६ ॥ अविद्वांसमलं लोके
विद्वांसमपि वा पुनः । नयन्ति ह्युत्पथं नार्य्यः कामक्रोधवशानुगम्
॥ ३७ ॥ स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् । अत्यर्थं
न प्रसज्जन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्णापेतमविज्ञाय नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कथं विद्यामहे वयम् ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । योनिसङ्कलुषे जातं नानाभावसमन्वितम् ।
कर्म्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ ४० ॥ अनार्य्यत्व-
मनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके
कलुषयोनिजम् ॥ ४१ ॥ पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथो-
भयम् । न कथञ्चन सङ्कीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ४२ ॥
यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते । व्याघ्रश्चित्रैस्तथा
योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ४३ ॥ कुले स्रोतसि संच्छन्ने
यस्य स्याद्योनिसङ्करः । संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमथवा
बहु ॥ ४४ ॥ आर्य्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि । सुवर्ण-
मन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ ४५ ॥ नानावृत्तेषु भूतेषु
नानाकर्म्मरतेषु च । जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यति
॥ ४६ ॥ शरीरमिह सत्त्वेन न तस्य परिकृष्यते । ज्येष्ठमध्यावरं
सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४७ ॥ ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं
नैव पूजयेत् । अपि शूद्रञ्च धर्म्मज्ञं सद्वृत्तमभिपूजयेत् ॥ ४८ ॥

आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुभैः। प्रणष्टमप्याशु कुलं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मतः ॥ ४९ ॥ योनिष्वेतासु सर्वासु सङ्कीर्णास्वितरासु च। यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्तां परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि वर्णसङ्करकथने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक्। कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १ ॥ विप्रवादाः सुबहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः। अत्र नो मुह्यतां राजन् संशयं छेत्तुमर्हति ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः। निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ ३ ॥ पतितस्य तु भार्यायां भर्त्रा सुसमवेतया। तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढश्च तथापरः ॥ ४ ॥ षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा। इत्येते वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा। एतत् सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच। त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर। वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७ ॥ एको विड्वर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः। षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्छृणु ॥ ८ ॥ चाण्डालो व्रात्यवैद्यौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च। वैश्यायाञ्चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥ ९ ॥ मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ। ब्राह्मण्यां क्षत्रियायाञ्च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः। पुत्रा ह्येते न शक्यन्ते मिथ्याकर्त्तुं नराधिप ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम्। तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच। रेतजो वा भवेत् पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत्। अध्यूढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। रेतोजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम्। अध्यूढं विद्म वै पुत्रं भित्त्वा तु समयं कथम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच। आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत् कारणान्तरे। न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥ पुत्रकामो हि पुत्रार्थं यां वृणीते विशाम्पते। क्षेत्रजस्तु प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ १६ ॥ अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ। न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥ १७ ॥ कश्चिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते। न तत्र रेतः क्षेत्रं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते। शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच। मातापितृभ्यां यस्त्यक्तः पथि यस्तं प्रकल्पयेत्। न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां स हि कृत्रिमः ॥ ४० ॥ अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन् सम्प्रतिलक्षयेत्। यो वर्णः पोषयेत्तच्च तद्वर्णस्तस्य जायते ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम्। देया कन्या कथञ्चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच। आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा। त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ तद्गोत्रबन्धुजं तस्य कुर्य्यात् संस्कारमच्युत। अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णस्य युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ संस्कर्त्तुं वर्णगोत्रञ्च मातृवर्णाविनिश्चये। कानीनाध्युढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्विषौ ॥ २५ ॥ तावपि

स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः। द्विजजौ वाप्यपसदौ येऽप्यूढास्तेषु चाप्यथ ॥ २६ ॥ आत्मवद्वै प्रयुञ्जीरन् संस्कारान् ब्राह्मणादयः। धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते। एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह। महाभाग्यं गवाञ्चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते। नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २ ॥ पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ। उदवासकृतारम्भो बभूव स महाव्रतः ॥ ३ ॥ निहत्य मानं क्रोधञ्च प्रहर्षं शोकमेव च। वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४ ॥ आदधत् सर्वभूतेषु विश्रम्भं परमं शुभम्। जलचरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५ ॥ स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च। गङ्गायमुनयोर्म्मध्ये जलं सम्प्रविवेश ह ॥ ६ ॥ गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिस्वनम्। प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७ ॥ गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च। प्रदक्षिणमृषिञ्चक्रुर्नचैनं पर्य्यपीडयन् ॥ ८ ॥ अन्तर्ज्जलेषु सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः। ततश्चोर्द्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९ ॥ जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः। उपाजिघ्रन्त च तदा तस्योष्ठं हृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ ११ ॥ ततः कदाचित् समये कस्मिंश्चिन्मीनजीविनः। तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते। निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः ॥१२॥

व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्त्तिनः । अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्म्मणि ॥ १३ ॥ जालं ते योजयामासुर्निःशेषेण जनाधिप । मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥ ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्त्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः । गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरं स्ततः ॥ १५ ॥ जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा । विस्तारायामसम्पन्नं यत्तत्र सलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥ ततस्तेषु महच्चैव बलवच्च सुवर्त्तितम् । अवतीर्य्य ततः सर्व्वे जालञ्चकृषिरे तदा ॥ १७ ॥ अभीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्त्तिनः । वबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्यान् जलचारिणः ॥ १८ ॥ तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् । आकर्षयन् महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १९ ॥ नदीशैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् । नखैः शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २० ॥ तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् । सर्व्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन् भुवि ॥ २१ ॥ परिखिन्नपरित्रासा जालस्याकर्षणेन च । मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च ॥ २२ ॥ स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् । बभूव कृपयाविष्टो निश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २३ ॥

निषादा ऊचुः । अज्ञानात् यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु । करवाम प्रियं किन्ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २४ ॥ इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् । यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिता ॥ २५ ॥ प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह । संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलेऽध्युषितानहम् ॥ २६ ॥ इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः । सर्व्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि च्यवनोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच। नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम् । त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १ ॥ शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः। आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २ ॥ अर्चयामास तञ्चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः। सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशाम्पते ॥ ३ ॥

नहुष उवाच। करवाणि प्रियं किन्ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम । सर्वं कर्त्तास्मि भगवन् यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥

च्यवन उवाच। श्रमेण महतायुक्ताः कैवर्त्ता मत्स्यजीविनः। मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ५ ॥

नहुष उवाच। सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहितः। निष्क्रयार्थं भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥ ६ ॥

च्यवन उवाच। सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप। सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥ ६ ॥

नहुष उवाच। सहस्राणां शतं विप्र निषादेभ्यः प्रदीयताम्। स्यादिदं भगवन् मूल्यं किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ८ ॥

च्यवन उवाच। नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ। दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ९ ॥

नहुष उवाच। कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित। यदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १० ॥

च्यवन उवाच। राजन्नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाद्युते। सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तयः ॥ ११ ॥

नहुष उवाच। अर्द्धं राज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम्। एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ १२ ॥

च्यवन उवाच। अर्द्धं राज्यं समग्रं वा मूल्यं नार्हामि पार्थिव। सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच। महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकर्षितः।

स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ १४ ॥ तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः । नहुषस्य समीपस्थो गवि जातोऽभवन्मुनिः ॥ १५ ॥ स तमाभाष्य राजानमब्रवीत् द्विजसत्तमः । तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥ नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा । भवतो यदहं ब्रूयां तत् कार्य्यमविशङ्कया ॥ १७ ॥

नहुष उवाच । ब्रवीतु भगवन् मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः । परित्रायस्व मामस्माद्विषयञ्च कुलञ्च मे ॥ १८ ॥ हन्याद्धि भगवान् क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् । किं पुनर्म्मां तपोहीनं बाहुवीर्य्यपरायनम् ॥ १९ ॥ अगाधेऽम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सहर्त्विजः । प्लवो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । नहुषस्य वचः श्रुत्वा गवि जातः प्रतापवान् । उवाच हर्षयन् सर्व्वानमात्यान् पार्थिवञ्च तम् ॥ २१ ॥ अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः । गावश्च पुरुषव्याघ्र गोर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥ नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्व्वचनं नृप । हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३ ॥ अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् । इदं प्रोवाच नृपते वाचा सन्तर्पयन्निव ॥ २४ ॥

नहुष उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव । एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृताम्वर ॥ २५ ॥

च्यवन उवाच । उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक् क्रीतोऽस्मि तेऽनघ । गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत ॥ २६ ॥ कीर्त्तनं श्रवणं दानं दर्शनञ्चापि पार्थिव । गवां प्रशस्यते वीर सर्व्वपापहरं शिवम् ॥ २७ ॥ गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते । अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८ ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ । गावो

यज्ञस्य नेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ २९ ॥ अमृतं ह्यव्ययं दिव्यं चरन्ति च वहन्ति च । अमृतायतनञ्चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३० ॥ तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि । गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनाञ्च सुखप्रदाः ॥ ३१ ॥ निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् । विराजयति तं देशं पापञ्चास्यापकर्षति ॥ ३२ ॥ गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः । गावः कामदुहो देव्यो नान्यत् किञ्चित् परं स्मृतम् ॥ ३३ ॥ इत्येतत् गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ । गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४ ॥

निषादा ऊचुः । दर्शनं कथनञ्चैव सहास्माभिः कृतं मुने । सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं न कुरु प्रभो ॥ ३५ ॥ हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः । एवं त्वमपि धर्मात्मा पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥ प्रसादयामहे विद्वन् भवन्तं प्रणता वयम् । अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥

च्यवन उवाच । कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च । नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८ ॥ प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्त्ता मुक्तकिल्बिषाः । दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैः सह जलोद्भवैः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः । निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ४० ॥ ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् । आरोहमाणां स्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥ ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः । वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२ ॥ ततो राजा महावीर्य्यो नहुषः पृथिवीपतिः । परमित्यब्रवीत् प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३ ॥ ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः । तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत् स्वमाश्रमम्। गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५ ॥ निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप। नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ ४६ ॥ एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि। दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥ महाभाग्यं गवाञ्चैव तथा धर्मविनिश्चयम्। किं भूयः कथ्यतां वीर किन्ते हृदि व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनोपाख्याने एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान् सागरोपमः। तं मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो। रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः। कथं ब्रह्मर्षिवंशोऽयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३ ॥ तदस्य सम्भवं राजन्निखिलेनानुकीर्त्तय। कौशिकाच्च कथं वंशात् क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४ ॥ अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनः। रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ ५ ॥ कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नप्तृष्वथाभवत्। एष दोषः सुतान् हित्वा तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। च्यवनस्य च सम्वादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७ ॥ एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा। आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम्। दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९ ॥ च्यवनः समनुप्राप्य

कुशिकं वाक्यमब्रवीत्। वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह समानघ॥ १०॥

कुशिक उवाच। भगवन् सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्य्यते। प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः॥ ११॥ यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन। तत् कार्य्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि॥ १२॥

भीष्म उवाच। अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः। कुशिको भार्य्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः॥ १३॥ प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत्। कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः॥ १४॥ ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि। ग्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः॥ १५॥ सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत्। भगवन् परवन्तौ ब्रूहि किं करवावहे॥ १६॥ यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत। यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते॥ १७॥ इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनञ्च ते। राजा त्वमसि शाध्युर्वीं योऽहं सपरवांस्त्वयि॥ १८॥ एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा। कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः॥ १९॥ न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः। न च गा न च वै देशान्न यज्ञं श्रूयतामिदम्॥ २०॥ नियमं किञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते। परिचर्य्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया॥ २१॥ एवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः। प्रत्यब्रूताञ्च तमृषिमेवमस्त्विति भारत॥ २२॥ अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम्। गृहोद्देशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत्॥ २३॥ इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम्। प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन॥ २४॥ अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां यथा। अथर्षिश्चोदयामास पानमन्नं तथैव च॥ २५॥

तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा। किमन्नजातमिष्टन्ते
किमुपस्थापयाम्यहम्॥ २६॥ ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच
नराधिपम्। औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत॥ २७॥
तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः। यथोपपन्नमाहारं
तस्मै प्रादाज्जनाधिप॥ २८॥ ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती
प्राह धर्मवित्। स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो
॥ २९॥ ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः। संविवेश
नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत्॥ ३०॥ न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त
इत्युवाचाथ भार्गवः। संवाहितव्यौ मे पादौ जाग्रतव्यञ्च तेऽनि-
शम्॥ ३१॥ अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित्। न
प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये॥ ३२॥ यथा तथा मह-
र्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा। बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दम्पती
॥ ३३॥ ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम्। सुष्वा-
पैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्॥ ३४॥ स तु राजा निरा-
हारः सभार्य्यः कुरुनन्दनः। पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने
रतः॥ ३५॥ भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः। अकि-
ञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः॥ ३६॥ तमन्वगच्छतां
तौ च क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ
नावलोकयन्॥ ३७॥ तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलो-
द्वहः। अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत् क्षितौ॥ ३८॥
स मूहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः। पुनरन्वेषणे
यत्नमकरोत् परमं तदा॥ ३९॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनोपाख्याने
द्विपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५२॥

युधिष्ठिर उवाच। तस्मिनन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा। भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच। अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया। परिश्रान्तो निववृते व्रीड़ितो नष्टचेतनः ॥ २ ॥ स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन। तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः। ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ४ ॥ विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च। दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ संबभूवतुः ॥ ५ ॥ यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः। अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥ ६ ॥ तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्य्यवान्। न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥ ७ ॥ प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते। तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ ८ ॥ तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः ॥ ९ ॥ ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः। न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १० ॥ तदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः। ततः उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ॥ ११ ॥ क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम्। असत्कृत्य च तत् सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ ॥ स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा। नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ॥ १३ ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः। दर्शयामास कुशिकः सभार्य्यं कुरुनन्दन ॥ १४ ॥ संहृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम्। सिद्धमन्नमिति प्राह्वो निर्विकारोन्यवेदयत् ॥ १५ ॥ आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम्। स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया ॥ १६ ॥ मांसप्रकारान् विविधान् शाकानि विविधानि च ॥ १७ ॥ रसा-

नापूपकां श्चित्राश्मोदकानथ खाण्डवान्। रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम् ॥ १८ ॥ फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः। बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च ॥ १९ ॥ गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम्। सर्व्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः ॥ २० ॥ अथ सर्व्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत्। ततः सर्व्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ २१ ॥ वस्त्रैः शुभ्रैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह। सर्व्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥ न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती। तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २३ ॥ तथैव च स राजर्षिः तस्थौ तां रजनीं तदा। सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान् न कोपं स समाविशत् ॥ २४ ॥ नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि। शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥ २५ ॥ वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम्। न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २६ ॥ पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम्। सभार्य्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥ २७ ॥ तथेति च प्राह नृपो निर्व्विशङ्कस्तपोधनम्। क्रीड़ारथस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः। च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जयम् ॥ २९ ॥ सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको रथः। सायुधः सपताकश्च सशक्तीकनकयष्टिमान् ॥ ३० ॥ किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः। जाम्बूनदनिबद्धैश्च परमेषुशतान्वितः। ततः स तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ॥ ३१ ॥ भार्य्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तदा। त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ॥ ३२ ॥ सर्व्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन् क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन। यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः। एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ

तं नृपम् ॥ ३४ ॥ इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः । श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे च्छन्दचारिणौ ॥ ३५ ॥ सुसुखञ्चैव वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु । नोत्सार्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो-दास्ये वसु चाप्यहम् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्वान् दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ॥ ३७ ॥ क्रियतां निखिलेनैतन्माविचारय पार्थिव । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत् सर्वं देयमशङ्कितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् ॥ ३९ ॥ कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः । अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ॥ ४० ॥ हाहाभूतञ्च तत् सर्वमासी-न्नगरमार्त्तवत् । तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ ॥ ॥ ४१ ॥ पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः । वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रिकर्षितौ ॥ ४२ ॥ कथञ्चिदूहतुर्वीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् । बहुशो भृशविद्धौ तौ क्षरन्तौ च क्षतो-द्भवम् ॥ ४३ ॥ ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ । तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः ॥ ४४ ॥ अभिशापभया-त्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह । द्वन्द्वशश्चाब्रुवन् सर्वे पश्यध्वं तप-सोबलम् ॥ ४५ ॥ क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः । अहो भगवतो वीर्य्यं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ४६ ॥ राज्ञश्चापि सभार्य्यस्य धैर्य्यं पश्यत यादृशम् । श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथ-मेतत् समूहतुः । न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ४७ ॥

भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः । वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४८ ॥ तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥ ४९ ॥ अवतीर्य्य रथश्रेष्ठाद्दम्पती तौ मुमोच ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५० ॥ स्निग्धगम्भी-

रया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया। ददानि वां वरं श्रेष्ठं तं
ब्रूतामिति भारत ॥ ५१ ॥ सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां मुनि-
सत्तमः। पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५२ ॥ अथा-
ब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह। विश्रान्तौ च प्रभावात्ते
जचतुस्तौ च भार्गवम् ॥ ५३ ॥ अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्ट-
श्च्यवनस्तदा। न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥ ५४ ॥
रमणीयसमुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम्। कञ्चित् कालं व्रतपरो
निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ५५ ॥ गम्यतां स्वपुरं तत्र विश्रान्तः
पुनरेष्यसि। इहस्थं मां सभार्य्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥५६॥
न च मन्युस्त्वया कार्य्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम्। यत् काङ्क्षितं
हृदिस्थं ते तत् सर्वं हि भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्तः कुशिकः
प्रहृष्टेनान्तरात्मना। प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥५८॥
न मे मन्युर्महाभाग पूतौ स्वो भगवंस्त्वया। संवृत्तौ यौ वनस्थौ
स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥ ५९ ॥ प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्य्यस्य
त्वया कृताः। तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्य्यया
॥ ६० ॥ इमाञ्च देवीं पश्यामि वपुषाप्सरसोपमाम्। श्रिया
परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया ॥ ६१ ॥ तव प्रसादसंवृत्त-
मिदं सर्वं महामुने। नैतच्चित्रन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥६२॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा। आगच्छेथाः सभार्य्यश्च
त्वमिहेति नराधिप ॥ ६३ ॥ इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभि-
वाद्य तम्। प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ६४ ॥ तत
एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः। बलस्था गणिका युक्ता
सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ६५ ॥ तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया पर-
मया ज्वलन्। प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥६६॥
ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्वाह्निकीः क्रियाः। भुक्त्वा सभार्य्यो
रजनीमुवास स महाद्युतिः ॥ ६७ ॥ ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य

यौवनं परस्परं विगतरुजाविवामरौ। ननन्दतुः शयनगतौ वपु-र्धरौ श्रियायुतौ द्विजवरदत्तया तदा ॥ ६८ ॥ यथाप्यृषिर्भृगु-कुलकीर्त्तिवर्द्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत्। मनीषया बहु-विधरत्नभूषितं ससर्ज्जयन्न पुरि शतक्रतोरपि ॥ ६९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनसंवादे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच। ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः। कृतापूर्वाह्णिकः प्रायात् सभार्य्यस्तद्वनं प्रति ॥ १ ॥ ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम्। मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्व-नगरोपमम् ॥ २ ॥ तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुशिकस्तदा। पर्वतान् रम्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः ॥ ३ ॥ चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत। शाद्वलोपचितां भूमिं यथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ४ ॥ सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान्। अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ५ ॥ चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि। पुष्पितान् कर्णि-कारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ६ ॥ श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाष्ट-पदिकालताः। तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः ॥ ७ ॥ वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा। विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादान् शैलसन्निभान् ॥ ८ ॥ शीतलानि च तोयानि क्वचि-दुष्णानि भारत। आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥९॥ पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणावृतान्। भोज्यभोज्य-मनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ १० ॥ वाणीवादान् शुकांश्चैव सारिकान् भृङ्गराजकान्। कोकिलान् शतपत्रांश्च सकोयष्टिक-कुक्कुभान् ॥ ११ ॥ मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीव-

कान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसां श्चक्रसाह्वयान् ॥ १२ ॥ समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । क्वचिदप्सरसां सङ्घान् गन्धर्व्वाणाञ्च पार्थिव ॥ १३ ॥ कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श च । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १४ ॥ गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिव ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वात्यद्भुतं राजा मनसाचिन्तयत्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १६ ॥ अहो सहशरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् ॥ १७ ॥ किन्त्विदं महदाश्चर्य्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले । महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १९ ॥ तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत् ॥ २० ॥ ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ॥ २१ ॥ एवं योगवलात् विप्रो मोहयामास पार्थिवम् । क्षणेन तद्वनञ्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः । गन्धर्व्वाः पादपाश्चैव सर्व्वमन्तरधीयत ॥ २२ ॥ निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप । कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथा पुरा ॥ २३ ॥ ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा । विस्मयं परमं प्राप्तस्तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २४ ॥ ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः । पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ २५ ॥ प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोवलात् । तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः ॥ २६ ॥ त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोवलात् ॥ २७ ॥ अहो प्रभावो देवर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः । इच्छयैष तपोवीर्य्यादन्यान् लोकान् सृजो-

दपि ॥ २८ ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाक् बुद्धिकर्मिणः। उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ २९ ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः। ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तो स्वधुर्य्यवत् ॥ ३० ॥ इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै। सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ३१ ॥ इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम्। शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः ॥ ३२ ॥ तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम्। निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ॥ ३३ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप। उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३४ ॥ राजन् सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्च स्वयं त्वया। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥ ३५ ॥ सम्यगाराधितः पुत्र त्वया प्रवदतां वरः। न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ३६ ॥ अनुजानीहि मां राजन् गमिष्यामि यथागतम्। प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥

कुशिक उवाच। अग्निमध्यगतेनैव भगवन् सन्निधौ मया। वर्त्तितं भृगुशार्द्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु ॥ ३८ ॥ एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन। यत् प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् कुलं त्रातञ्च मेऽनघ ॥ ३९ ॥ एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम्। एतद्राज्यफलञ्चैव तपश्चैतत् फलं मम ॥ ४० ॥ यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र मयि वै भृगुनन्दन। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि च्यवनोपाख्याने चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

च्यवन उवाच। वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि।
तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वं सम्पादयामि ते ॥ १ ॥

कुशिक उवाच। यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव।
कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥ २ ॥ शयनञ्चैक-
पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं वहिश्च मुनि-
पुङ्गव ॥ ३ ॥ अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनं। पुनश्च
शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिं ॥ ३ ॥ तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोज-
नञ्च गृहे मम। समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा ॥ ५ ॥
निर्यानञ्च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया। धनानाञ्च विसर्गश्च
वनस्यापि च दर्शनं ॥ ६ ॥ प्रसादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महा-
मुने। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनं ॥ ७ ॥ पुनश्चा-
दर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणं। अतीव ह्यत्र मुह्यामि
चिन्तयानो भृगूद्वह ॥ ८ ॥ न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य
विनिश्चयं। एतदिच्छामि कात्र्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ८ ॥

च्यवन उवाच। शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना।
न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ १० ॥ पितामहस्य
वदतः पुरा देवसमागमे। श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः
शृणु ॥ ११ ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः। पौत्रस्ते
भविता राजंस्तेजोवीर्य्यसमन्वितः ॥ १२ ॥ ततस्ते कुलनाशार्थ-
महं त्वां समुपागतः। चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं सन्दिधक्षुः कुल-
न्तव ॥ १३ ॥ ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते। नियमं
कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १४ ॥ न च ते दुष्करं
किञ्चिदहमासादयं गृहे। तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्त्वम-
न्यथा ॥ १५ ॥ एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशति।
सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥ १६ ॥ यदा त्वया
सभार्य्येण संसुप्तो न प्रबोधितः। अहं तदैव ते प्रीतो मनसा

राजसत्तम ।१७॥ उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं
महीपते। पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १८ ॥
अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे। योगमास्थाय संसुप्तो
दिवसानेकविंशतिं ॥ १९ ॥ क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नरा-
धिप। एवं बुद्धिं समास्थाय कर्शितो वां क्षुधा मया ॥ २० ॥
न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव। सभार्य्यस्य नर-
श्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहं ॥ २१ ॥ भोजनञ्च समानाय्य यत्तदा
दीपितं मया। क्रुध्येथा यदि मात्सर्य्यादिति तन्मर्षितञ्च मे ॥२२॥
ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप। सभार्य्यो मां वह-
स्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं
चापि तेन ह। धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत्
॥ २४ ॥ ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत् कृतं तव। सभार्य्यस्य
वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्ग-
सन्दर्शनं कृतं। यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनं ॥ २६ ॥
स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् सशरीरेण पार्थिव। मुहूर्त्तमनुभूतो-
ऽसौ सभार्य्येण नृपोत्तमम् ॥ २७ ॥ निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य
च नराधिप। तत्र याशीत् स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया
॥ २८ ॥ ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते। अवमन्य
नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप ॥ २९ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं
तात दुर्लभं। ब्राह्मणे सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥ ३० ॥
भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात् कौशिको द्विजः। तृतीयं पुरुषं
तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३१ ॥ वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगुना-
मेव तेजसा। पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ३२ ॥
यः सदेव मनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति। त्रयाणामेव लोकानां
सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ३३ ॥ वरं गृहाण राजर्षे यत्ते मनसि
वर्त्तते। तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुराकालोऽभिवर्त्तते ॥ ३४ ॥

कुशिक उवाच । एष एव वरो मेऽद्य यस्त्वं प्रीतो महा-
मुने । भवत्वेतद्यथात्थ त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण्यं
मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः । पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भग-
वन् विस्तरेण वै ॥ ३६ ॥ कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि च्यवनोपाख्याने
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

च्यवन उवाच । अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव । यदर्थं
त्वाहमुच्छेत्तुं सम्प्राप्तो मनुजाधिप ॥ १ ॥ भृगूणां क्षत्रिया
याज्या नित्यमेतज्जनाधिप । ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन
हेतुना ॥ २ ॥ क्षत्रियाश्च भृगून् सर्व्वान् वधिष्यन्ति नराधिप ।
आगर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीड़िताः ॥ ३ ॥ तत उत्पत्स्यते-
ऽस्माकं कुलगोत्रविवर्द्धनः । ऊर्व्वो नाम महातेजा ज्वलनार्क-
समद्युतिः ॥ ४ ॥ स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।
महीं सपर्व्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५ ॥ कञ्चित् कालन्तु
वह्निञ्च स एव शमयिष्यति । समुद्रे वड़वावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनि-
सत्तमः ॥ ६ ॥ पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भृगुनन्दनं । साक्षात्
कृत्स्नो धनुर्व्वेदः समुपास्थास्यतेऽनघ ॥ ७ ॥ क्षत्रियाणामभा-
वाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयि-
ष्यति ॥ ८ ॥ जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि । स
चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९ ॥ कुलात्तु तव
धर्म्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति । उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य
भरतर्षभ ॥ १० ॥ गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।
ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ११ ॥ क्षत्रियं विप्र-

कर्मणां बृहस्पतिमिवौजसा । विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकं ॥ १२ ॥ तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युतिः । स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति । तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति । भविता त्वञ्च सम्बन्धी भृगूणां भावितात्मनां ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः । श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ १५ ॥ एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम । च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपं ॥ १६ ॥ वरार्थञ्चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः । बाढ़मेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् । एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनोमुनिः ॥ १८ ॥ अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ॥ १९ ॥ भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणं । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तद्भवन्नृप । जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि कुशिकच्यवनसम्वादे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः । हीनां पार्थिवसङ्घातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमां ॥ १ ॥ प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वा च भारत । कोटिशः पुरुषान् हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २ ॥ का नु तासां वरस्त्रीणां समवस्था भविष्यति । या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३ ॥ वयं हि तान् कुरून् हत्वा ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि वा । अवाक्शीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ४ ॥ शरीरं

यीक्तमिच्छामि तपसोग्रेण भारत। उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्व-
तोऽहं विशाम्पते ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो
महामनाः। परीक्ष्य निपुणं बुद्धा युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥
रहस्यमद्भुतञ्चैव शृणु वच्यामि यत्त्वयि। या गतिः प्राप्यते येन
प्रेत्यभावे विशाम्पते ॥ ७ ॥ तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते
यशः। आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८ ॥ ज्ञान-
विज्ञानमारोग्यं रूपं सम्पत्तथैव च। सौभाग्यञ्चैव तपसा प्राप्यते
भरतर्षभ ॥ ९ ॥ धनं प्राप्नोति तपसा मौनेनाज्ञां प्रयच्छति।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्य्येण जीवितं ॥ १० ॥ अहिंसायाः
फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले। फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः
पर्णाशिनां भवेत् ॥ ११ ॥ पयोभक्षो दिवं याति दानेन द्रविणा-
धिकः। गुरुशुश्रूषया विद्यां नित्यश्राद्धेन सन्ततिं ॥ १२ ॥
गवाढ्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशिनां। स्त्रियस्त्रिषवणं
स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३ ॥ नित्यस्नायी भवेद्दक्षः
सन्ध्ये तु द्वे जपन् द्विजः। मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमना-
शके ॥ १४ ॥ शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने। अग्नि-
प्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५ ॥ स्थण्डिले शयमानानां
गृहाणि शयनानि च। चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि
च ॥ १६ ॥ रसानां प्रतिसंहारात् सौभाग्यमिह विन्दति।
आमिषप्रतिसंहारात् प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७ ॥ उदवासं
वसेद्यस्तु स नाकाधिपतिर्भवेत्। सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः
सह मोदते ॥ १८ ॥ कीर्त्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया।
द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वञ्चापि पुष्कलं ॥ १९ ॥ पानीयस्य
प्रदानेन कीर्त्तिर्भवति शाश्वती। अन्नस्य तु प्रदानेन तृप्यते
कामभोगतः ॥ २० ॥ सान्त्वदः सर्व्वभूतानां सर्व्वलोकैर्विमुच्यते।

देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ २१ ॥ दीपालोक-प्रदानेन चक्षुष्मान् भवते नरः । प्रेक्षणीय प्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥ २२ ॥ गन्धमाल्यप्रदानेन कीर्त्तिर्भवति पुष्कला । केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्तति ॥ २३ ॥ उपवासञ्च दीक्षाञ्च अभिषेकञ्च पार्थिव । कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थाना-द्विशिष्यते ॥ २४ ॥ दासीदासमलङ्कारान् क्षेत्राणि च गृहाणि च । ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५ ॥ क्रतु-भिश्चोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत । लभते च शिवं ज्ञानं फलपुष्पप्रदो नरः ॥ २६ ॥ सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां गवां सहस्रस्य नरः प्रदानात् । प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येव-माहुर्दिवि देवसङ्घाः ॥ २७ ॥ प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीं । तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावत् फलं प्राप्य स गोप्रदानात् । पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलञ्च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९ ॥ सदक्षिणां काञ्चन-चारुशृङ्गीं कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयां । धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३० ॥ स्वकर्मभिर्मानवं सन्निरुद्धं तीव्रान्धकारे नरके पतन्तं । महार्णवे नौरिव वायु-युक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१ ॥ यो ब्रह्मदेयान्तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ ३२ ॥ नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषुत्तरेषु ॥ ३३ ॥ धूर्य्यप्रदानेन गवां तथा वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनां । स्वर्गाय चाहुस्तु हिरण्यदानं ततो विशिष्टं कनकप्रदानं ॥ ३४ ॥ छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तथोपानहसम्प्रदाने । वस्त्रप्रदानेन फलं सुरूपं गन्धप्रदानात्

सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ३५ ॥ पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय। स स्त्रीसमृद्धं रत्नरत्नपूर्णं लभत्ययत्नोपगतं गृहञ्च ॥ ३६ ॥ भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदाता सर्वान् समाप्नोति रसान् प्रकामं। प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ॥ ३७ ॥ स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि स्नानानि माल्यानि च मानवो यः। दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोगस्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८ ॥ बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय। पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९ ॥ सुगन्धिचित्रास्तरणोपधानं दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय। रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां भार्य्यामयत्नोपगतां लभेत् सः ॥ ४० ॥ पितामहस्यानवरो वीरशायी भवेन्नरः। नाधिकं विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः। नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२ ॥ ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान् पुरुषर्षभ। पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥ ४३ ॥ ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी। युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं वाढ़मित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मकथने सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आरामाणां तड़ागानां यत् फलं कुरुपुङ्गव। तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। सुप्रदर्शा बलवती चित्रा धातुविभूषिता। उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २ ॥ तस्याः क्षेत्रविशेषञ्च तड़ागानाञ्च बन्धनं। ऐदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनु-

पूर्वशः ॥ ३ ॥ तड़ागानाञ्च वक्ष्यामि कृतानाञ्चापि ये गुणाः । त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तड़ागवान् ॥ ४ ॥ अथवा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्द्धनं । कीर्त्तिसञ्जननं श्रेष्ठं तड़ागानां निवेशनं ॥ ५ ॥ धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः । तड़ागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेकं महाश्रयं ॥ ६ ॥ चतुर्विधानं भूतानां तड़ाग-मुपलक्षयेत् । तड़ागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमां ॥ ७ ॥ देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः । स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयं ॥ ८ ॥ तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तड़ागे ये गुणाः स्मृताः । या च तत्र फलावाप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥९॥ वर्षाकाले तड़ागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति । अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ शरत्काले तु सलिलं तड़ागे यस्य तिष्ठति । गोसहस्रस्य संप्रेत्य लभते फलमुत्तमं ॥ ११ ॥ हेमन्त-काले सलिलं तड़ागे यस्य तिष्ठति । स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलं ॥ १२ ॥ यस्य वै शिशिरे काले तड़ागे सलिलं भवेत् । तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मणीषिणः ॥ १३ ॥ तड़ागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयं । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्नुते ॥ १४ ॥ निदाघकाले पानीयं तड़ागे यस्य तिष्ठति । वाजिमेधफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५ ॥ स कुलं तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाशये । गावः पिवन्ति सलिलं साधवश्च नराः सदा ॥ १६ ॥ तड़ागे यस्य गावस्तु पिवन्ति तृषिता जलं । मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७ ॥ यत् पिवन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च । तड़ागदस्य तत् सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८ ॥ दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै । पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ १९ ॥ तिलान् ददत् पानीयं दीपान् ददत जाग्रत । ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत् प्रेत्य सुदुर्लभं ॥ २० ॥ सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैः

विंशिष्यते। पानीयं नरशार्दूल तस्माद्दातव्यमेव हि ॥ २१ ॥
एवमेतत्तड़ागस्य कीर्त्तितं फलमुत्तमं। अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि
वृक्षाणामवरोपणं ॥ २२ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जातयः षट्
प्रकीर्त्तिताः। वृक्षगुल्मलतावल्लीत्वक्सारास्तृणजातयः ॥ २३ ॥
एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे। कीर्त्तिश्च मानुषे
लोके प्रेत्य चैव फलं शुभं ॥ २४ ॥ लभते नाम लोके च पितृभिश्च
महीयते। देवलोके गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५ ॥
अतीतानागते चोभे पितृवंशे च भारत। तारयेद्वृक्षरोपी च
तस्माद्वृक्षांश्च रोपयेत् ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र
संशयः। परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७ ॥
पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथापितॄन्। छायया चा-
तिथिं तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ २८ ॥ किन्नरोरगरक्षांसि
देवगन्धर्वमानवाः। तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान्
॥ २९ ॥ पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान्। वृक्षदं
पुत्रवत् वृक्षास्तारयन्ति परत्र तु ॥ ३० ॥ तस्मात्तड़ागे सद्वृक्षा
रोप्याः श्रेयोऽर्थिना सदा। पुत्रवत् परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्म्मतः
स्मृताः ॥ ३१ ॥ तड़ागकृद्वृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः। एते
स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्तड़ागं
कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत्। यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यञ्च सततं
वदेत् ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिकपर्व्वणि दानधर्म्मकथने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यानीमानी, बहिर्वेद्यां दानानि परि-
चक्षते। तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतन्ते कुरुपुङ्गव ॥ १ ॥ श्रोतु-

फलं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो। दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत् प्रब्रूहि मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच। अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः। यथाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥ ३ ॥ दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते। दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४ ॥ हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च। एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतं ॥ ५ ॥ एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा। दानानि हि नरं पापान्मोचयन्ति न संशयः ॥ ६ ॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७ ॥ प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रियकृत्तथा। प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८ ॥ याचमानमभीमानादशासक्तमकिञ्चनं। यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतं। व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १० ॥ कृशाय कृतविद्याय वृत्तिक्षीणाय सीदते। अपहन्यात् क्षुधां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११ ॥ क्रियानियमितान् साधून् पुत्रदारैश्च कर्षितान्। अयाचमानान् कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥ आशिषं ये न देवेषु न च मर्त्येषु कुर्वते। अर्हन्तो नित्यसन्तुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत। तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ १४ ॥ कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः। निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ १५ ॥ यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिरः। कार्य्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६ ॥ विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्य जीविनः। गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७ ॥ तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारपरितोषिषु। यत् करिष्यसि कल्याणं तत्ते लोकेषु

र्थ्यते ॥ १८ ॥ यथाग्निहोत्रं सुहुतं सायंप्रातर्द्विजातिना ।
तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु ॥ १९ ॥ एष ते वितती
यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः । विशिष्टः सर्व्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात
वर्त्ततां ॥ २० ॥ निवापादानसलिलस्तादृशेषु युधिष्ठिर । निव-
सन् पूजयंश्चैव तेषामृणं नियच्छति ॥ २१ ॥ य एव नैव कुप्यन्ते
न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि । त एव नः पूज्यतमा ये चापि प्रियवा-
दिनः ॥ २२ ॥ एते न बहुमन्यन्ते न प्रवर्त्तन्ति चापरे । पुत्रवत्
परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथोभयं ॥ २३ ॥ ऋत्विक् पुरोहिता-
चार्य्या मृदुब्रह्मधरा हि ते । चात्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति
वै द्विजे । अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
ब्राह्मणान्मा स्म पर्य्यश्नीर्वासोभिरशनेन च । यच्छोभार्थं बला-
र्थञ्च वित्तमस्ति तवानघ । तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्म्ममनु-
तिष्ठता ॥ २५ ॥ नमस्कार्य्यास्तथा विप्रा वर्त्तमाना यथातथं ।
यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २६ ॥ को ह्यक्षय-
प्रसादानं सुहृदामल्पतोषिणां । वृत्तिमर्हंत्यवचेप्तुं त्वदन्यः कुरु-
सत्तम ॥ २७ ॥ यथा पत्याश्रयो धर्म्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
सदैव सा गतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥ २८ ॥ यदि नो
ब्राह्मणास्तात सन्त्यजेयुरपूजिताः । पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं
क्षत्रिये स्थितं ॥ २९ ॥ अवेदानामयज्ञानामलोकानामवर्त्तिनां ।
कस्तेषां जीवितेनार्थस्तं विना ब्राह्मणाश्रयं ॥ ३० ॥ अत्र ते
वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं सनातनं । राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्
पुरा परिचचार ह ॥ ३१ ॥ वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्य-
मिति श्रुतिः । दूराच्छूद्रेणोपचर्य्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३२ ॥
संस्पृश्य परिचर्य्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च । मृदुभावान् सत्य-
शीलान् सत्यधर्मानुपालनान् ॥ ३३ ॥ आशीविषानिव क्रुद्धां
स्तानुपाचरत द्विजान् । अपरेषां परेषाञ्च परेभ्यश्चापि ये परे

॥ ३४ ॥ क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च। ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ३५ ॥ न मे पिता प्रियतरो न माता च तथा प्रिया। न मे पितुः पिता राजन् न चात्मा न च जीवितं ॥ ३६ ॥ त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन। त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन। तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र च शान्तनुः ॥ ३८ ॥ पश्येयञ्च स तान् लोकान् शुचीन् ब्रह्मपुरस्कृतान्। तत्र मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ ३९ ॥ सोऽहमेतादृशाल्लोकान् दृष्ट्वा भरतसत्तम। यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। यौ च स्यातां चरणेनोपपन्नौ यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च। ताभ्यां दानं कतमस्मै विशिष्टमयाचमानाय च याचते च ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमाहुरयाचते। अर्हत्तमो वै धृतिमान् कृपणादधृतात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः। ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् देवान् प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३ ॥ याच्यमाहुरनीशस्य अभिहारञ्च भारत। उद्वेजयन्ति याचन्ति यदा भूतानि दस्युवत् ॥ ४ ॥ म्रियते याचमानो वै न जातु म्रियते ददत्। ददत् संजीवयत्येनमात्मानाञ्च युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते। अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ यदि वै तादृशा राष्ट्रान् वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः। भस्मच्छन्नानिवा-

मींस्तान् वुद्धा यास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७ ॥ तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि। अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तथा-विधाः ॥ ८ ॥ पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः। तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परन्तप ॥ ९ ॥ ददत् बहुविधान् दायानुपागच्छन्नयाचतां। यदग्निहोत्रे सुहुते सायंप्रातर्भवेत् फलं। विद्यावेदव्रतवती तद्दानफलमुच्यते ॥ १० ॥ विद्यावेद-व्रतस्नाता न व्यपाश्रयजीविनः। गूढ़स्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान् संशितव्रतान् ॥ ११ ॥ कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः। निमन्त्रयेथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर। कार्य्यमित्येवमन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १३ ॥ अपि ते ब्राह्मणा भुक्ता गताः सोद्धरणान् गृहान्। येषां दाराः प्रतीचन्ते पर्ज्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १४ ॥ अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः। ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्निं प्रीणयन्त्युत ॥ १५ ॥ मध्यंदिने ते सवनं ददत-स्तात वर्त्ततां। गोहिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ॥ १६ ॥ तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर। यद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छति। अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च भागशः ॥ १७ ॥ दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥१८॥ एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः। विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तात प्रवर्त्ततां ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच। दानं यज्ञक्रिया चेह किं स्वित् प्रेत्य महाफलं। कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १ ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत। विद्वन् जिज्ञासमानाय दानधर्मान् प्रचक्ष्व मे ॥ २ ॥ अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः। किं स्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥३॥

भीष्म उवाच। रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्त्तते। तस्य वैतानिकं कर्म दानञ्चैवेह पावनं ॥ ४ ॥ न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः। एतस्मात् कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्रदक्षिणैः ॥ ५ ॥ अथ चेत् प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृप। श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ६ ॥ ब्राह्मणांस्तर्पयन् द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः। मैत्रान् साधून् वेदविदः शीलवृत्ततपोर्ज्जितान् ॥ ७ ॥ यत्ते ते न करिष्यन्ति कृतं ते न भविष्यति। यज्ञान् साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान् दक्षिणावतः ॥ ८ ॥ इष्टं दत्तञ्च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा। पूजयेथा यायजूकां स्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९ ॥ प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान् स्वर्गकारिणः। प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १० ॥ यावतः साधुधर्मान् वै सन्तः संवर्द्धयन्त्युत। सर्वस्वैश्चापि भर्त्तव्या नरा ये बहुकारिणः ॥ ११ ॥ समृद्धः संप्रयच्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर। धेनुरनडुहोऽन्नानि छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ १२ ॥ आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नानि च भारत। अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ १३ ॥ एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत। अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ॥ १४ ॥ उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान् प्रतिपालयेत्। राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत् क्षत्रियान् प्रति ॥ १५ ॥ एवं पापैर्विनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि। स्वस्थयित्वा पुनः कोषं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १६ ॥ तेन त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि धनानि च। आत्मनश्च परेषाञ्च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७ ॥ पुत्रवच्चापि भृत्यान् स्वान् प्रजाश्च परिपालय। योगक्षेमश्च ते

नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ १८ ॥ तदयं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनं। अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् ॥ १९ ॥ श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत् संप्रमोहयेत्। ब्राह्मणेषु प्रमूढ़ेषु धर्मो विप्रणशेध्रुवं। धर्म्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः ॥ २० ॥ यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुम्पति। यज्ञे राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ यच्चादाय तदाज्ञप्तं भीतं दत्तं सुदारुणं। यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः ॥ २२ ॥ अपीड़िताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः। तादृशेनाभ्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ॥ २३ ॥ यदा परिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि। तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ॥ २४ ॥ वृद्धवालधनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च। न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् ॥ २५ ॥ हृतं कृपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियं। दद्याच्च महतो भोगान् क्षुद्भयं प्रणुदेत् सतां ॥ २६ ॥ येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति वालकाः। नाश्नन्ति विधिवत्तानि किन्नु पापतरं ततः ॥ २७ ॥ यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान् सीदेत् क्षुधा द्विजः। भ्रूणहत्याञ्च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमं ॥ २८ ॥ धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति। द्विजोऽन्यो वा मनुष्योऽपि शिविराह वचो यथा ॥ २९ ॥ यस्य स्म विषये राज्ञः स्नातकः सीदति क्षुधा। अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकं ॥ ३० ॥ क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्राद्ध्रियन्ते तरसा स्त्रियः। क्रोशतां पतिपुत्राणां मतोऽसौ न च जीवति ॥ ३१ ॥ अरक्षितारं हर्त्तारं विलोप्तारमनायकं। तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः सन्नह्य निर्घृणं ॥ ३२ ॥ अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः। स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ ३३ ॥ पापं कुर्वन्ति यत् किञ्चित् प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः। चतुर्थं तस्य पापस्य राजा

विन्दति भारत ॥३४॥ अथाहुः सर्वमेवेति भूयोऽहमिति निश्चयः। चतुर्थं मतमस्माकं मनोः शुत्वानुशासनं ॥ ३५ ॥ शुभं वा यच्च कुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः। चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥ ३६ ॥ जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर। पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाण्डजाः ॥ ३७ ॥ कुवेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः। ज्ञातयस्त्वानुजीवन्तु सुहृदश्च परन्तप ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिरादरात्। बहुदेयाश्च राजानः किं स्विद्दानमनुत्तमं ॥ १ ॥

भीष्म उवाच। अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते। अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामानि चोत्तमान्। दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून् व्रीहि यवांस्तथा ॥ २ ॥ भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ३ ॥ न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ अप्यल्पं प्रददुः सर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतं। भूमिमेव ददुः सर्वे भूमिन्ते भुञ्जते जनाः ॥ ५ ॥ स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च। भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियं ॥ ६ ॥ य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां राजसत्तम। पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत् स पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ यथा दानं तथा भोगः इति मे धर्मनिश्चयः। संग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याच्च पृथिवीमिमां ॥ ८ ॥ इत्येतत् क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमां श्रियं। पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९ ॥ अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि चानृतं। सैव पापं प्लावयति सैव पापात्

प्रमोचयेत् ॥ १० ॥ अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनी जननी यथा ॥ ११ ॥ नामास्याः
प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् । दानं वाप्यथ वादानं
नामास्याः प्रथमं प्रियं ॥ १२ ॥ य एतां विदुषे दद्यात पृथिवीं
पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदृष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत् ॥१३॥
पुनश्चासौ जनुं प्राप्य राजवत् स्यान्न संशयः । तस्मात् प्राप्यैव
पृथिवीं दद्यात् विप्राय पार्थिवः ॥ १४ ॥ नाभूमिपतिना भूमि-
रधिष्ठेया कथञ्चन । न चापात्रेण वा ग्राह्या दत्तदानेन वा
चरेत् ॥ १५ ॥ ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्य्युरेवं न संशयः ।
यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ॥ १६ ॥ भूमिं
दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमुत्तमां । प्रेत्य चेह च धर्मात्मा
संप्राप्नोति महद्यशः ॥ १७ ॥ यस्य विप्रास्तु शंसन्ति साधो-
र्भूमिं सदैव हि । न तस्य शत्रवो राजन् प्रशंसन्ति वसुन्धरां
॥ १८ ॥ यत् किञ्चित् पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः । अपि
गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १९ ॥ येऽपि संकीर्णकर्माणो
राजानो रौद्रकर्मिणः । तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं
॥ २० ॥ अल्पान्तरमिदं शश्वत् पुराणा मेनिरे जनाः । यो
यजेताश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीं ॥ २१ ॥ अपि चेत् सुकृतं
कृत्वा शङ्केरन्नापि पण्डिताः । अशक्यमेवमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमं
॥ २२ ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च । सर्वमेतन्महा-
प्राज्ञो ददाति वसुधां ददत् ॥ २३ ॥ तपो यज्ञः श्रुतं शीलम-
लोभः सत्यसन्धता । गुरुदैवतपूजा च एता वर्त्तन्ति भूमिदं ॥२४॥
भर्त्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः । ब्रह्मलोकगताः
सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदं ॥ २५ ॥ यथा स्वपुत्रं जननी क्षीरेण
भरते सदा । अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्व्वरसैर्मही ॥ २६ ॥
मृत्युर्वै किङ्करो दण्डस्तमो वह्निः सुदारुणः । घोराश्चदारुणाः

याम्या नोपसर्पन्ति भूमिदं ॥ २७ ॥ पितॄंश्च पितृलोकस्थान् देव-
लोकांश्च देवताः । सन्तर्पयन्ति शान्तात्मा यो ददाति वसुन्धरां
॥ २८ ॥ कृशाय क्रियमाणाय वृत्तिग्लानाय सीदते । भूमिं
वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥ २९ ॥ यथा धावति
गौर्वत्सं स्रवन्ती वत्सला पयः । एवमेव महाभागा भूमिर्भवति
भूमिदं ॥ ३० ॥ फालकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां सफलामपि ।
उदीर्णां वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणं वृत्ति-
सम्पन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतं । नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति
परमं पदं ॥ ३२ ॥ यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
तथा भूमिकृतं दानं शस्ये शस्ये विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ अत्र गाथा
भूमिगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । या श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता
भूः काश्यपाय वै ॥ ३४ ॥ मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा माम-
वाप्स्यथ । अस्मिंल्लोके परे चैव तद्दत्तं जायते पुनः ॥ ३५ ॥ य
इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो वेदसम्मितां । श्राद्धस्य क्रियमाणस्य
ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३६ ॥ कृत्यानामभिशस्तानामरिष्टशमनं
महत् । प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ३७ ॥
पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च । प्रकृतिः सर्व्वभूतानां
भूमिर्वैश्वानरी मता ॥ ३८ ॥ अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममा-
गमं । यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात् साधुतश्च तां ॥ ३९ ॥
सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयः । राजा हि
धर्म्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणं ॥ ४० ॥ अथ येषामधर्म्मज्ञो राजा
भवति नास्तिकः । न ते सुखं प्रबुध्यन्ति न सुखं प्राप्नुवन्ति च
॥ ४१ ॥ सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः । योगक्षेमा
हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ४२ ॥ अथ येषां पुनः
प्राज्ञो राजा भवति धार्म्मिकः । सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्व-
पन्ति च ॥ ४३ ॥ तस्य राज्ञः शुभैराज्यैः कर्म्मभिर्निर्वृता नराः ।

योगक्षेमेण वृत्या च विवर्द्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥ स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् । स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुन्धरां ॥ ४५ ॥ आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः । ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४६ ॥ यथा शस्यानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले । तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्ज्जिताः ॥ ४७ ॥ आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः । शूलपाणिश्च भगवान् प्रतिनन्दति भूमिदं ॥ ४८ ॥ भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च । चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४९ ॥ एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते । नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ॥ ५० ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृहस्पतेश्च सम्वादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ५१ ॥ इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता । मघवा वाग्विदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं वृहस्पतिं ॥ ५२ ॥

मघवा उवाच । भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते । यदक्षयं महार्घञ्च तद्ब्रूहि वदतांवर ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः । वृहस्पतिर्वृहत्तेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुं ॥ ५४ ॥

वृहस्पतिरुवाच । सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वृत्रहन् । ददन्नेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो । विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५६ ॥ ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता रणशालिनः । सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदं ॥ ५७ ॥ भर्त्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः । ब्रह्मलोकगता शूरा नातिक्रामन्ति भूमिदं ॥ ५८ ॥ पञ्च पूर्वा हि पुरुषाः षडन्ये वसुधाङ्गता । एकादश ददद् भूमिं परित्रातीह मानवः

॥ ५९ ॥ रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरन्दर । स मुक्तः
सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ६० ॥ महीं स्फीतां ददद्राजन्
सर्वकामगुणान्वितां । राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमं
॥ ६१ ॥ सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति । सर्व-
भूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥६२॥ सर्वकामदुघां धेनुं सर्व-
कामगुणान्वितां । ददाति यः सहस्राक्ष स्वर्गं याति स मानवः
॥ ६३ ॥ मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा । सरित-
स्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ६४ ॥ भूमिप्रदानान्नृपति-
र्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् । न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशि-
ष्यते ॥ ६५ ॥ ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जितां ।
तं जनाः कथयन्तीह यावद्भवति गौरियं ॥ ६६ ॥ पुण्यामृद्धि-
रसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर । न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमि-
दानगुणान्विताः ॥ ६७ ॥ सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमि-
च्छता । भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥ ६८ ॥
अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये । समुत्सृजति तत्
पापं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ६९ ॥ सागरान् सरितः शैलान्
काननानि च सर्वशः । सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत्
॥ ७० ॥ तड़ागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च । स्नेहात्
सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ७१ ॥ ओषधीर्वीर्यसम्पन्ना
नगान् पुष्पफलान्वितान् । काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां
ददत् ॥ ७२ ॥ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः । न
तत् फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ७३ ॥ दाता दशानु-
गृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् । पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नर-
कायोपगच्छति ॥ ७४ ॥ न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वापि च हरेत्तु
यः । स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ७५ ॥
आहिताग्निं सदा यज्ञं कृशवृत्तिं प्रियातिथिं । ये भजन्ति द्विज-

श्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमं ॥ ७६ ॥ ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्यात् पुरन्दर । इतरेषान्तु वर्णानां तारयेत् क्षमदुर्बलान् ॥७७॥ नाच्छिन्द्यात् स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप । ब्राह्मणस्य सुरश्रेष्ठ क्षमवृत्तेः कदाचन ॥ ७८ ॥ यथाश्रु पतितं तेषां दीनानामथ सीदतां । ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात् त्रिपुरुषं कुलं ॥ ७९ ॥ भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेन्नरः । तस्य वासः सहस्राब्दं नाकपृष्ठे महीयते ॥ ८० ॥ इक्षुभिः सहितां भूमिं यवगोधूमशालिनीं । गोऽश्ववाहनपूर्णां वा बाहुवीर्य्यादुपार्ज्जितां ॥ ८१ ॥ निधिगर्भां ददत् भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदां । अक्षयाल्लभते लोकान् भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥ ८२ ॥ विधूय कलुषं सर्वं विरजाः सम्मतः सतां । लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुन्धरां ॥ ८३ ॥ यथाप्सु पतितः शक्र तैलविन्दुर्विसर्पति । तथा भूमिकृतं दानं शस्ये शस्ये विवर्द्धते ॥ ८४ ॥ ये रणाग्रे महीपालाः शूरा समितिशोभनाः । वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ८५ ॥ नृत्यगीतपरा.नार्य्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिवि ॥८६॥ मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः । यो ददाति महीं सम्यक् विधिनेह द्विजातये ॥ ८७ ॥ शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदं ॥ ८८ ॥ उपतिष्ठन्ति पुष्पाणि सदा भूमिप्रदं नरं । शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वावरवाहनं ॥ ८९ ॥ भूमिप्रदानात् पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा । आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दा वसूनि च ॥ ९० ॥ भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दर । हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशाद्वलाः । अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ ९१ ॥ *नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः । नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ९२ ॥

भीष्म उवाच। एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमां। वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा॥ ९३॥ य इद श्रावयेत् श्राद्धे भूमिदानस्य सम्भवं। न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत॥ ९४॥ अक्षयञ्च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः। तस्मा-च्छ्राद्धेष्विदं विद्वान् भुञ्जत श्रावयेद्द्विजान्॥ ९५॥ इत्येतत् सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ। मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ ९६॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि भूमिदानप्रशंसायां द्विषष्टोऽध्यायः॥ ६२॥

युधिष्ठिर उवाच। कानि दानानि लोकेऽस्मिन् दातुकामो महीपतिः। गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम॥ १॥ केन तुष्यन्ति ते सद्यः किन्तुष्टाः प्रदिशन्ति च। शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत्॥ २॥ दत्तं किं फलवद्राजन्निह लोके परत्र च। भरतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद॥ ३॥

भीष्म उवाच। इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः। यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु॥ ४॥

नारद उवाच। अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा। लोकतन्त्रं हि संज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं॥ ५॥ अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति। तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः॥ ६॥ अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः। अन्नेन धार्य्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो॥ ७॥ अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तापसास्तथा। अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः प्रत्यक्षं नात्र संशयः॥ ८॥ कुटुम्बं पीड़यित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने। दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता॥ ९॥